वीणाकाव्यमालेचा द्वितीय झणत्कार.

विनायकाची कविता.

संग्राहक.

दत्तात्रेय अनंत आपटे.

आवृत्ति तिसरी.

- १९४७ -

किंमत २॥ रुपये

— मुद्रक व प्रकाशक —
दामोदर त्र्यंबक जोशी, बी. ए. (टिळक).
चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें २.

प्रस्तावना.

(लेखकः—कै० वासुदेव बळवंत पटवर्धन.)

काय कारण असेल कोण जाणे! महाराष्ट्रवाङ्मयांत सध्यां काव्यगुच्छांची भर वरचेवर पडत आहे. नवी कविता रोज जन्माला येत आहे आणि नव्या कवींना रोज नवी स्फूर्ति होत आहे. इतकेंच नाहीं तर 'जे झाले गेले' त्यांच्या कवितेचाहि पुनर्जन्म होत आहे. 'भूत' पुनः 'वर्तमाना' प्रमाणें दृष्टीपुढें उभा ठाकत आहे, ही आनंदाची गोष्ट नव्हे असें कोण म्हणेल! मेलेल्या आप्तेष्टांचें पुनरागमन ज्यांना अनिष्ट आणि भयप्रद होतें असे प्राणी लौकिक जगांत असतील कदाचित्. वाङ्मयविश्वांत तरी असले प्राणी दुर्मिळ असावे अशी माझी समजूत आहे. मला निदान गतांचें पुनरागमन आणि मृतांचें पुनरुज्जीवन काव्यविषयापुरतें आनंदाचें भरतें आणिल्याशिवाय रहात नाहीं. जें आज दृष्टीसमोर आहे तें निकट सांनिध्यामुळें आणि अतिपरिचयामुळें रोजचें व म्हणून नीरस वाटतें, व त्याची आमच्या हातून अवहेलना होत आहे. त्यांतलें सौंदर्य आम्हांला दिसत नाहीं. जवळच्या मारुतीपेक्षां दहा कोसां- वर उंच डोंगरावर बसलेला मारुती आम्हांला अधिक पूज्य वाटतो व त्याचेकडे आम्ही धांव घेतों. प्रत्यक्षापेक्षां परोक्षाची किंमत खरोखरी अधिक असो नसो, सामान्यतः माणसाची प्रवृत्ति हातचें टाकून पळत्याचे पाठीस लागण्याची असते. आजच्या कवींची उपेक्षा होत असल्यास त्याचें कारण मनुष्यस्वभावाच्या या प्रवृत्तींत सांपडेल; परंतु त्याच प्रवृत्तीमुळें कदाचित् मृतकवींच्या काव्यासंबंधानें लोकांना अधिक कौतुक वाटण्याचा संभव आहे. जीं काव्यें, प्रथम प्रसिद्ध झालीं तेव्हां, लोकांना टाकाऊ वाटलीं तीं आतां पुनः प्रसिद्ध झाल्यास सरस ठर- णार नाहींत कशावरून? दर्शनानुशासन शास्त्राच्या नियमाप्रमाणें पदार्थ दूर असला म्हणजे लहान व सुबक दिसतो; पण तोच फार जवळ आला, अगदीं डोळ्याजवळ आला तर विद्रुप दिसूं लागतो. वाङ्मयाच्या प्रांतांतहि तसेंच होत असेल. तें कसेंहि असो. आज महाराष्ट्र काव्यवाङ्मयांत नव्या नव्या काव्यगुच्छांची भर पडत आहे. कित्येक आपलीं काव्यें आपणच पाहून तपासून

एकत्र प्रसिद्ध करीत आहेत, व कालवश झालेल्या कवींची कविता धुंडाळून काढून ती संकलित स्वरूपानें प्रसिद्ध करण्याचे प्रयत्न होत आहेत. ही गोष्ट अनेक दृष्टीनें अभिनंदनीय आहे. अशा प्रयत्नांनीं महाराष्ट्रवाङ्मयाचा, तसाच महाराष्ट्राच्या अभिरुचीचा जिवंतपणा प्रत्ययास येतो. माझे मित्र रा. अनंततनय यांचा हा प्रयत्न त्यांतलाच एक आहे. कै० 'विनायक' कवीची सर्व कविता गोळा करून एकत्र प्रकाशित करण्याचें काम त्यांनीं अंगावर घेऊन पार पाडिलें याबद्दल त्यांचे मी मनापासून अभिनंदन करितों; आणि तें अभिनंदन व्यक्त व्हावें म्हणून त्यांच्या आग्रहास्तव प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहितों. वस्तुतः हे दोन शब्द विनायकांच्या कविमित्रांपैकीं कोणी तरी, निदान विनायकांशीं नित्य सहवासानें समरस बनलेल्या व समरसतेनें त्यांच्या काव्यांतील रहस्याचा अनुभव घेऊन रंगलेल्या त्यांच्या चिरपरिचित सुहृदानें लिहावयाचे. माझा व विनायकांचा प्रत्यक्ष सहवास कधींच झाला नाहीं. मासिक पुस्तकांच्या द्वारें किंवा इतर मार्गांनीं त्यांच्या काव्याचा मला काय स्वाद घेतां आला असेल तेवढाच. कवितेच्या वाचनानें कवीच्या हृदयाशीं जेवढा सहवास होणें संभवनीय तेवढाच माझ्या वांट्याला आलेला. अर्थात् विनायकांच्या संकलित कवितेला प्रास्ताविक दोन शब्द जोडायास मी पुढें होत आहें तो केवळ अनंततनयांच्या आग्रहामुळें, येवढें आधींच सांगून टाकणें बरें.

१८८० सालानंतर महाराष्ट्रवाङ्मयाला एक नवें वळण लागल्याच कोणाहि महाराष्ट्रियास दिसून येण्यासारखें आहे. पेशवाईच्या अखेरीस वाङ्मयाची जी परंपरा पडली ती तशीच बरींच वर्षें पुसट पुसट कायम होती. विशेषतः काव्यवाङ्मयावर तरी मोरोपंत आणि रामजोशी यांनीं घातलेला ठसा पेशवाई मावळल्यानंतर कित्येक वर्षें कायम होता. १८५० पासून सुमारें १८८० पर्यंत महाराष्ट्रांत झालेलीं काव्यें पाहिलीं म्हणजे त्यांवर वरील परंपरेची छाया पडलेली असल्याचें स्पष्ट दिसेल. १७९५ ते १८२० पर्यंतचा काळ आणि १८५० ते १८८० पर्यंतचा काळ यांत वाङ्मयदृष्टीनें महदंतर असलें तरी त्यांतलें वळण जवळजवळ एक होतेसें वाटतें. नवीन काव्यरचना करितांना दृष्टि मयूरकाव्याच्या प्रौढते—प्रगल्भतेकडे आणि चमत्कृतिजनक शब्दयोजनेकडे असावयाची आणि नवी रचना जुन्या मोरोपंती रचनेशीं तंतोतंत जुळती ठेवणें,

इतकी कीं, मोरोपंतांचीच आहे असा भास व्हावा—हें कवींचें ध्येय असायाचें. १८५० पासून १८८० पर्यंतच्या काव्यरचनेंत मोरोपंती वळण आधाराला असलें तरी त्या वेळच्या वाङ्मयांत मोरोपंती काव्यांत नाहींत असे विशेष पुष्कळ आहेत. मोरोपंताच्या कवितेचे झरे एका संस्कृतांतून आलेले होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या चरणांत त्या झऱ्याबरोबर अगदीं नवे प्रवाह महाराष्ट्रांत वाहूं लागले होते, व या नव्या ओहोळाचें पाणी जुन्या पाटांत आणून सोडण्याचें काम कित्येक कवि भीत भीत करूं लागले होते. तथापि नव्या पाण्यानें जुन्याला अजून आत्मसात् केलें नव्हतें. किंबहुना नव्याला जुन्यापुढें वाहतांहि येत नव्हतें. कवींची अभिरुचि, कवींची, ओढ, कवींची आकांक्षा जुन्यालाच खिळलेली होती. जुन्या वळणावरच पण अधिक घोटीव, ज्यास्त सफाईदार, विशेष कुशलतेचें काम करून दाखवायाची हाव तत्कालीन काव्योपासकांची होती.

पण १८८० नंतर महाराष्ट्रकाव्याचें रूप पालटलें. इंग्रजी कवितेंत जें विशेष आढळतें तें महाराष्ट्रकवितेंत आलें पाहिजे, आढळलें पाहिजे ही जाणीव कवींच्या कृतींत दिसूं लागली. भाषेच्या चमत्कारापेक्षां अर्थाच्या चमत्काराचें, त्यांतहि बुद्धीला गुदगुल्या करणाऱ्या रचनेपेक्षां अन्तःकरण हलविणाऱ्या रचनेचें महत्त्व कवींना अधिक वाटूं लागलें; कसरती करण्याचें वेड होतें तें गेलें. कृत्रिम डामडौलाला कवि नाक मुरडूं लागले. पण सहज सौभाग्याला आळवूं लागले. सभोंवारचें जग, भोंवतीं होणाऱ्या घडामोडी, ऐहिक व्यवहारांच्या अवगुंठनांत लपलेल्या अन्तःस्फूर्ति वगैरे गोष्टींनीं कवि—हृदयें हलूं लागलीं. काव्याचे विषय बदलले, वृत्त बदललें, ध्येय बदललें, भाव बदलले, थाट बदलले; सारांश काव्याचें स्वरूप इतकें भिन्न झालें कीं, हें काव्यच नव्हे असें रसिकमन्य म्हणूं लागले. मराठी कविता मराठ्याप्रमाणें, आणि मराठ्याबरोबर नवे ढंग करूं लागली आणि नवे खेळ खेळूं लागली. पूर्वपरंपरेनें एकदेशी बनलेल्या रसिकांस तें पहावेनासें झालें. नाकांत नथ नाहीं, कानांत कुडया—बुगडया नाहींत डोकींत, सोन्याचीं फुलें नाहींत, अंगांत भरगच्चीं चोळी नाहीं, सर्वांग उंची खण अति तलम—नरम वस्त्रांनीं शोभविलेलें नाहीं, आणि चालण्याबोलण्यांत ठरींव पद्धतीचा ठसका नाहीं,

अशी ही नवी कविता महाराष्ट्राला ओळखूं येईना. महाराष्ट्राची कविता नागर-जनांस नागर चेष्टांनीं आणि नागर भूषणांनीं मोहून टाकणारी, गर्भश्रीमंतींत वाढलेली, पोक्त होती. ती एकाद्या खेडवळ पोरीसारखी साधी सरळ, भाबडी, मनांत येईल तें बोलून टाकणारी, जाडें-भरडें नेसून निःशंकपणें वावरूं गाऊं लागलेली पाहून महाराष्ट्रांतील पंडित आणि शिष्ट नाकें मुरडूं लागले. तथापि संस्कृत वाङ्मयाच्या जोडीस इंग्रजी वाङ्मयाशीं ज्यांचा परिचय झाला होता आणि ज्यांचीं हृदयें बुद्धीच्या दडपणाखालीं चिरडून गेलीं नव्हतीं असे कांहीं रसिक महाराष्ट्रांत होते. त्यांनीं या साध्या पण सहजसुंदर कवितेचा अव्हेर केला नाहीं. त्यांनीं तिच्या सरळपणाचें आणि बाललीलांचें कौतुक केलें. पण असे रसिक किती थोडे होते! इतके थोडे कीं, केशवसुत, टिळक, विनायक वगैरे कवींच्या काव्यांत लोकांच्या अरसिकतेसंबंधानें विषादाचे उद्गार निघावे! विनायकाचे पुढील उद्गार पहाः—

‘असते गुणभोक्ते जर नगरीं चतुरा, तर कां गुणी
हिंडते भ्रमिष्टापरी वनीं:

मज हाल पुराची काय पांखरा कळे
परि वदती नगरीं अज्ञानचि कोंदलें
रसिकता सर्व करपली मत्सरानलें
होईल मुका ऐशा स्थानीं जातां वाचस्पती
पाड तो मज गरिबाचा किती ॥ १ ॥

हे उद्गार कवीनें एका पोपटाच्या तोंडीं घातले आहेत. काव्याचा विषय निराळा आहे. ‘कवि आणि पोपट’ हें त्या काव्याचें नांव आहे. पोपट नुसता नांवाला आला आहे. संवादाच्या मिषानें आणि पोपटाच्या तोंडानें कवीला आपल्या मनाची तळमळच ओकून टाकावयाची आहे. काव्य मूळ इंग्रजी असावेंसें वाटतें. त्याचें विनायकानें रूपान्तर केलेलें असावें. पण कवीच्या मनाला ज्या गोष्टी झोंबलेल्या होत्या, ज्यांची टोंचणी त्याच्या हृदयांत सारखी लागली होती, जळीं-स्थळीं-काष्ठीं-पाषाणीं जें त्याला दिसत होतें, ज्याच्या खडतरपणाचें भेसूर चित्र तो स्वतांच्या व स्वदेशाच्या आयुष्यभर पाहून विषण्ण झाला होता, तें पारतंत्र्य आणि त्या पारतंत्र्यानें कवीची, तशीच कवीच्या लोकांची व देशाची केलेली दुर्दशा, यांना त्या काव्यांत वाचा फुटलेली आहे.

नाहीं तर पोपटाच्या तोंडीं 'रसिकता मत्सरानलें' करपल्याचा उल्लेख कां येता? अरसिकतेच्या कुंपणानें कवीच्या प्रतिभेला प्रतिबंध कितपत झाला हें कळायाला कविचरित्रांत फारसा मार्ग नाहीं; मला अनंततनयांकडून आणि इतर कांहीं मित्रांकडून विनायकाच्या चरित्राचीं जी माहिती उपलब्ध झाली तींत तरी कांहीं आधार दिसत नाहीं. परंतु त्याच्या मित्रांना जें माहीत नाहीं, जें कोणाला दिसलें नाहीं तें कवीच्या काव्योद्गारांत बाहेर पडल्यानें, स्थलकालादींचा पत्ता लागला नाहीं तरी, जगाच्या अरसिकतेनें, अज्ञानानें, अहंपणानें आणि मत्सरानें कवीला वैताग आला असल्याचें स्पष्ट होत आहे. कवि म्हणतो:—

मात्सर्याचा भरला वारा,
अहंपणाचा सर्व पसारा,
अज्ञानाची मिरवे द्वाही,
रसिकत्वाला थारा नाहीं,
काय अशा जनतेंत रहावें?
काय पहावें? काय चहावें?
बरें राहणें निर्जन रानीं,
ओढ्यासंगें गाणें गाणीं ॥ १ ॥

ही जगाची अरसिकता जगाच्या पारतंत्र्याचेंच एक फळ होतें. भोंवतालचें जग परतंत्र, परवश झाल्यानें स्वतंत्रतेसाठीं आसुसलेला कवि अधिकच तळमळावा, आणि परावलंबनाचे विषमय परिणाम त्याला अधिकच प्रतीत व्हावे यांत नवल नाहीं. त्याच्या हृदयाला इंगळया टोंचल्याप्रमाणें वेदना होत असाव्या. स्वजन, स्वदेश—आपलें पूर्व विसरून, 'परांवर सारी भिस्त' ठेवून स्वत्वाला पार मुकलेले पाहून विनायकाला चैन पडत नसावें. परवशतेमुळें ओढविलेल्या लाजिरवाण्या स्थितीचें चित्र त्याच्या काव्यांत वारंवार रेखाटलेलें आढळतें. भोंवतालीं दिसणारी आणि स्वतांच्या नित्य प्रत्ययास येणारी अवनतीच विनायकाची दृष्टि वर्तमानावरून भूतकाळाकडे वळण्यास कारण झाली कीं काय कोण जाणे! त्याच्या अंगीं मराठी साम्राज्याच्या स्वतंत्रतेचें वारें खेळत असावें! निदान त्या संस्मरणीय गतकालासंबंधीं त्याला विलक्षण प्रेम वाटत असे यांत संशय नाहीं. "पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भाविकाळ" हा विश्वास त्याच्या हृदयांत दृढ नसता तर विनायकाची सर्व कविता पारतंत्र्याच्या करको-

च्यांनीं जर्जर झालेल्या महाराष्ट्रभूच्या आर्तस्वरांनीं आणि हुंदक्यांनीं गहिंवरलेली आढळती; पण तशी ती नाहीं. त्याच्या प्रतिभेची दृष्टि महाराष्ट्राच्या दिव्य पूर्वावर खिळलेली असल्यामुळें महाराष्ट्राचें भवितव्यहि त्याला उज्ज्वलच दिसत असे. त्यामुळें तत्कालीन परवशतेनें, दारिद्र्यानें, परावलंबनानें अंतः-करणाला घरे पडत असतांहि तो लोकांच्या नांवानें खडे फोडीत आणि भिंतीवर डोकें आपटींत राहिला नाहीं. सद्यःस्थितीच्या दिखाऊ लखलखाटानें दिपलेल्या आणि भान विसरलेल्या जनतेला पूर्वीची आठवण देणें हें त्याच्या कवितेनें आपण होऊन अंगावर घेतलेलें काम होतें आणि तें तिनें आपल्या आवाक्याप्रमाणें केलें, हें कोणासहि कबूल करावें लागेल. विनायकाची बहुतेक कविता त्याच धोरणाची आहे. या दृष्टीनें विनायकाची कविता म्हणजे तत्कालीन महाराष्ट्राचें प्रतिबिंब होय. ‘ शिवाजी उत्सव, ’ ‘ महाराष्ट्राच्या इतिहासाचीं साधनें ’ गोळा करण्याचा उद्योग, वगैरे चळवळींचा उदय विनायकाच्या देखत झाला. त्यांचा पडसाद त्याच्या काव्यांत उठल्यासारखा दिसत आहे. या चळवळींमुळें विनायकाची कविता जन्म पावली असें नव्हे; परंतु त्याची कविता आणि त्या चळवळी या सर्वांचें उगमस्थान त्या वेळची महाराष्ट्राची लौकिक अवस्था होय असें म्हणायास हरकत नाहीं. म्हणजे एका अर्थी विनायक हा काळमहात्म्याचा परिपाक आहे. त्या वेळच्या जनतेंत अस्फुटपणें जे विचार, जे भाव, ज्या मनःप्रवृत्ति जागृत होत होत्या त्यांना विनायकानें तोंड फोडिलें. विनायक हा तत्कालीन जनतेचा वाचस्पति होता. त्याच्या काव्याचे द्वारा त्या वेळची लोकस्थिति गाऊं किंवा बोलूं लागली.

महाराष्ट्रभूच्या नष्टदशेचें चित्र विनायकानें जसें रेखाटलेलें आहे तसें त्या वेळच्या काव्यवाङ्मयांत क्वचितच दृष्टीस पडेल. विनायकाची ‘ हतभागिनी ’ महाराष्ट्रीयांच्या अन्तःकरणास पीळ पाडिल्यावांचून राहणार नाहीं. विशेषतः ज्या एका दोषानें महाराष्ट्राचें वाटोळें झालें तो दोष विनायकानें नेमका दाखविलेला पाहून जिवंत हृदयाच्या माणसाला क्षणभर तरी थबकल्यावांचून पुढें पाववणार नाहीं! ज्या महाराष्ट्रभूच्या डोळ्यांतून एक अश्रुबिंदु पडला तर तिचें दुःख हरण करण्यासाठीं, रणावर रणें झुंजणारे तिचे पूत तिच्या चालत्या काळीं अहमहमिकेनें पुढें सरसावत त्या महाराष्ट्रभूनींत आज—हाय !

'कारटीं करंटीं तिथें
निपजलीं भुतें ! मातृशोणितें
स्वतांला लाली-आणाया धांवलीं !
कल्याण काय नेणती
नित्य भांडती, आपसांत तीं,
परां वश झालीं-स्वत्वाला विसरलीं.'

हे विनायकाचे उद्गार विनायकाचे काळीं तर खरे होतेच होते. आज तरी खोटे पडले आहेत काय ? मग विनायकाचे पुढचे उद्गार

गेले दिन यावे कसे
वर्तनें असे ? एकदां फसे
गाय जी गाळीं-चेपत ती चालली.

हे आजला कां लागूं पडूं नयेत ? 'बुडत्याचा पाय खोलांत' म्हणतात तशी बिचाऱ्या महाराष्ट्राची अजूनहि स्थिति नाहीं काय ? विनायका ! तुझ्यासारखे— किंबहुना तुझ्याहून तीव्र हृदयाचे, तीव्रतर भावनांचे आणि तीव्रतम शब्दसामर्थ्याचे कवि जन्माला येऊन महाराष्ट्राला आपल्या आक्रोशांनीं-कठोर वचनांनीं आणि मर्मभेदी शरसंधानांनीं खडबडून जागें करितील तो सुदिन ! उगवेल तेव्हां खरा !

'हतभागिनी' ला जसा आशेचा किरण दिसत नाहीं तसाच 'यापुढें' ही विनायकाला दिसत नाहीं. हीं दोनहि काव्यें विषण्ण मनाची आर्त वाणी आहे. 'जें कांहीं उत्तम होतें तें गेलें ! आतां काय राहिलें आहे ! कपाळकरंटें !' अशा वृत्तीचे दीनोद्गार या दोन काव्यांत आहेत. विनायकाची ही नेहमींची वृत्ति नव्हे. तो आनंदी, प्रसन्न, ताज्या दमाचा गडी होता. आभाळांत उडणाऱ्या पांखरासारखा स्वच्छंदी प्राणी-निराशेनें चूर होऊन बसणारा नव्हे. वेळ पडली तर स्वतांचीं गाणीं म्हणून पोटाला मिळवील, पण उपाशी मरायचा नाहीं. अशाही माणसाच्या वृत्ति उदास होऊन तो रडकुंडीस यावा कां ? हिंदुस्थानाव्यतिरिक्त कोणत्या देशाच्या इतिहासांत अशा स्थितीला तोड सांपडेल ? शिवाजी, रामदास, धनाजी, बाजी, भरारी, फडनवीस नाना, यांसारखे नाना गुणांचे आणि नाना कर्तबगारीचे पुत्र एका काळीं महाराष्ट्रांत उदयास यावे ! पण

यापुढें ? यापुढें तसा संभवही उरूं नये ! प्रसंगाच्या अभावामुळें उपजत बुद्धि जागच्या जागीं जिरावी आणि एका काळीं सोन्याचा तुकडा ठरलेली महाराष्ट्रभू आज रेताड वाळवंटाहूनहि नादान व्हावी अं !

पण विनायकाच्या काव्यांत ही निराशेची दाट छाया तेवढ्या दोन ठिकाणीं दिसते. ' प्रोफेसर छत्र्यांचा केसरी ' व ' दसऱ्याचें सोनें ' यांचा सूर तोच आहे, तरी त्यांत निराशेपेक्षां खेदच अधिक आहे. स्वातंत्र्याचा शाहीर या नात्यानें त्याच्या बाकीच्या काव्यांत उमेदीचे, उत्साहाचे शब्द ऐकूं येतात. ' महाराष्ट्र-लक्ष्मी, ' ' इतिहासाचें मर्म, ' ' शिवराजदर्शन, ' ' शिवसंदेश, ' हीं सर्व काव्यें स्वातंत्र्याचीं गाणीं आहेत. यांतहि आजची परतंत्रता आणि पूर्वीची स्वतंत्रता यांतील विरोध स्पष्टपणें रंगविला आहे, पण या सर्वांची अखेरी धीर देणारी आहे. " उद्योग करा, प्रयत्न सोडूं नका, स्वातंत्र्यक्षम व्हा, म्हणजे ' केल्या उद्योगाचे, '...केव्हां तरी घडे चीज " असें तीं काव्यें बजावून सांगत आहेत.

विनायकाच्या कवितेचा एक भाग मुद्दाम वाचण्यासारखा आहे. विशेषतः स्त्रीवर्गाला तो भाग फार आवडेल. मंगळागौरीच्या कहाण्यांबरोबर, अहल्या, पद्मा, पद्मिनी, राणी दुर्गावती, संयोगिता, तारा, कृष्णाकुमारी, वीरमती वगैरे गाणीं व कविता जर आमच्या तरुण मुलींच्या तोंडीं बसतील तर महाराष्ट्राच्या तेजस्वी स्त्रीचारित्र्याचे आरसे त्यांच्या दृष्टीपुढें नित्य राहतील आणि शाळांतील इतिहासांमधून जें मिळावयाचें नाहीं तें खऱ्या महाराष्ट्र स्त्रीचें बाळकडूं त्यांना आपोआपच मिळेल. कधीं न ढळणारा करार, न भंगणारा निर्धार, न वांकणारा स्वाभिमान, आणि पुरुषांसहि लाजविणारा पराक्रम एका कालीं आमच्या बाय-कांत होता, याची साक्ष वरील काव्यांच्यायोगें पटते. विनायकाचीं हीं गाणीं बोधपूर्ण आहेत. विनायकाचें पूर्वेतिहासावरील प्रेम स्त्रीपराक्रमाच्या आणि स्त्री-यशाच्या गीतांच्या रूपानेंच प्रकट झालें. याचें कारण काय असेल कोणाला ठाऊक ? पुरुषस्वभावाच्या चंचलतेसंबंधानें या गाण्यांत ठिकाठिकाणीं विनाय-कानें उल्लेख केला आहे, आणि एकनिष्ठ स्त्रीस्वभावाचे तर तीं गाणीं म्हणजे जिवंत ठसे आहेत. कवीच्या अनुभवांचें सार आणि चरित्राचें रहस्य या ठिकाणीं सांठविलेलें असेल काय ? विनायकाच्या डोळ्याच्या जादुगिरीचा प्रभाव दाखवि-णारे व स्त्रीविषयक चंचलतेची चहाडी करणारे प्रसंग त्याच्या चरित्रांत जितके आले त्यांपेक्षां त्याच्या नेत्रांची मोहिनी जेथें निष्फल झाली, आणि त्याच्या स्वभा-

वाच्या चंचलतेची जेथें डाळ शिजली नाहीं असले प्रसंगच अधिक आले असतील काय? कोणास ठाऊक! काळाच्या उदरांत गडप झालेल्या रहस्यांचें आकलन कोण करणार? एवढें सिद्ध आहे कीं, विनायकानें ऐतिहासिक पुरुषांपेक्षां ऐतिहासिक स्त्रियांचें यशोगान फार केलें, आणि त्यांच्या शीलाच्या ओजस्वितेचें प्रेमानें कौतुक करण्यांत व तिचीं स्तोत्रें गाण्यांत त्याला परमानंद होत असे. कदाचित् महाराष्ट्रांतील पुरुषांपेक्षां महाराष्ट्रांतील स्त्रियांवरच त्याच्या आशेची भिस्त अधिक असेल! कदाचित् पुरुष चुकले भुलले तर भुलोत बेटे! त्यांना ताळ्यांवर आणायाला, त्यांचे डोळे उघडायाला, महाराष्ट्रांतील स्त्रिया तरी स्वतांचें तेज, स्वतांचें ओज, स्वतांचें शील, आणि स्वतांचें स्वत्त्व संभाळून राहोत, ही त्याची उत्कट इच्छा असेल! कदाचित् स्त्रीजातीच्या प्रेमवशतेविषयीं त्याचा अनुभव त्याला सांगत असेल कीं, उपदेशाची जरूर त्याच बाजूला विशेष आहे! पण तसें असतें तर त्याच्या इतर काव्यांत कोठें ना कोठें तरी स्त्रीसंबंधानें अनुदार उद्गार आढळले असते. तसे ते कोठेंच फारसे आढळत नाहींत. उलट जेथें जेथें विनायक स्त्रीसंबंधानें गातो तेथें तेथें त्याची वृत्ति आदरानें आणि पूज्यभावानें नम्र झालेली दिसते. तेव्हां उपदेशाची विशेष गरज त्या बाजूला आहे असें त्यास वाटत असण्याचा संभव कमी. स्त्रीजातीला उपदेश करण्याचें धाडस त्यानें कोठेंहि उघडपणें केलें नाहीं. पुरुषवर्गाला मात्र वरचेवर कोरडे ओढण्याला त्यानें कमी केलें नाहीं. पुरुषांच्या शीलासंबंधानें त्याचें मत इतकें प्रतिकूल कां कोण जाणे! त्यांना नीतिपाठ शिकविण्याचा किंवा स्पष्टोक्तीनें टोंचण्याचा एकहि प्रसंग तो वाया जाऊं देत नाहीं!

‘ जो परनारीचा मनीं धरी अभिलाष ।
होईल यशाचा लाभ कुठून तयास ’ ॥ १ ॥

× × × ×

‘ स्त्रीच्या ठायीं दलपतसम जो होतो लंपटमती ।
जीवित्वाला, सर्वस्वाला मुकतो तो शेवटीं ॥ १ ॥

× × × ×

‘ काय होय तें परि पुरुषाला,
नव पुष्पावरच्या भ्रमराला ॥ १ ॥

× × × ×

स्त्रिया भावड्या जगतीं कपटी पुरुषांची जाती. ’

यांसारखे उद्गार त्याच्या काव्यांत जागोजाग ऐकूं येतात. यांत विनायकाच्या अंतरंगाचें प्रतिबिंब दिसत असेल काय? फुलपांखराप्रमाणें दिसल्या फुलावर झडप घालण्यासाठीं ओढ घेणारें त्याचें बाहेरचें मन आणि समाजाला आधारभूत झालेल्या अंतःकरणप्रवृत्ति ज्यांत जिवंत होत्या तें आंतलें मन यांतील द्वंद्वयुद्धाचें निदर्शन त्यांत होत असेल काय? तसें असेल तर विनायकाचो शिकवण आणि विनायकाचें लौकिक चरित्र यांतील विरोधाचा उलगडा चांगला होईल आणि पापभीरु, रसिक व सोवळे कविमित्र यांना विनायकासंबंधानें बोलतां—लिहितांना जे संकट पडतें तें पडण्याचें कारण उरणार नाहीं!

या बाबतींत देखील विनायक आणि त्याच्या वेळची सामाजिक स्थिति यांचा अन्योन्य संबंध दिसतो. विनायकाचे वेळीं महाराष्ट्रीय जनतेचें जीवित दुहेरी होतें. महाराष्ट्राचें लौकिक चारित्र्य आणि खासगी दिनचर्या यांत फारकत पडली होती. सामाजिक व राजकीय पुढाऱ्यांचें वर्तन घरांतलें एक आणि बाहेरचें एक होत असे. मन एक सांगे आणि जन एक सांगे अशा कैचींत महाराष्ट्र जनता सांपडली होती. जनांतलें महाराष्ट्र आणि मनांतलें महाराष्ट्र वेगवेगळीं पडत. महाराष्ट्राच्या संसाराचा हा दुरंगी वेष सामाजिक व राजकीय पुढाऱ्यांच्या चरित्रांत स्पष्ट दिसेच दिसे. पण महाराष्ट्राच्या वाङ्मयांतहि तो उमटलेला विनायकाच्या कवितेमुळें स्पष्ट होतो. विनायकाचें लौकिक चरित्र आणि अंतःस्थ चरित्र यांतील विरोध म्हणजे त्या वेळच्या महाराष्ट्राचें प्रतिबिंब होय, असें पर्यायानें म्हणतां येईल. एका अर्थी हा विरोध कदाचित् नुसता विरोधाचा भासच आहेसें दिसून येईल. त्यावरून जर कांहीं सिद्ध होत असेल तर तें इतकेंच कीं, विनायक जात्या कवि होता; त्याचें अन्तःकरण कवीचें होतें, त्याच्या वृत्ति—प्रवृत्ति कवीच्या, भाव-भावना कवीच्या होत्या; परंतु त्याचें मनोबल त्या वेळच्या समाजाचें होतें. त्याच्या ज्ञानेंद्रियांवर होणाऱ्या प्रत्येक आघातानें त्याचें हृदय थरारे. रमणीयता कोठेंहि दिसो तो तिला मोहून जाई; माधुर्य कोठेंहि आढळो त्याचा जीव लालचावे. हृदयाची अलौकिक कोमलता, अंतःकरणाची संस्कारक्षमता, हा कवीच्या प्रकृतीचा विशेष असतो तो विनायकांत होता, हेंच त्याच्या लौकिक चरित्रावरून स्पष्ट होतें. रंगाच्या सान्निध्यानें रंगणारी त्याची वृत्ति असल्यानें सुंदर वस्तूकडे त्याचे डोळे ओढ घेत, मधुरा-

लापांनीं त्याचे कान टवकारून उभे होत, आणि त्या मोहाचा प्रभाव त्याच्या अन्तःकरणावर इतका होई कीं, त्याचें भान क्षणभर नष्ट होई, तो वेड्याप्रमाणें त्या त्या विषयाचे मागें धांवे. हें लक्षण कवीचेंच होतें. परंतु कवीच्या प्रतिभेची पोंच आणि झेंप याचे पलीकडे जाते. ती दिसणाऱ्याच्या मागें आणि ऐकूं येणाऱ्याचे पलीकडे काय आहे याचा थांग लावीत असते. तो लागल्याविना, तळ सांपडल्याविना तिला चैन पडत नाहीं. बाह्य जगाकडून इंद्रियांवर उठणारे ठसे सांठवावे व त्यांचें यथावत् प्रतिबिंब मनापुढें व क्रमानें जनापुढें उभें करावें हा कवित्वाचा नुसता ओनामा आहे. पहिल्या प्रतीच्या कवित्वाला तेवढें पुरत नाहीं. त्याची धांव फार मोठी. ती जेथें असेल तेथें चलत्या-फिरत्या विश्वाच्या चित्रांपेक्षां असत्या-जागत्या विश्वाचेंच चित्र पहावयास मिळतें. निःशब्दाचे ध्वनि आणि अदृष्टाचें दृश्य तेथें अनुभवास यावयाचें. विनायकाची कविता या परावाणीच्या व परावस्तूच्या प्रदेशाकडे फारशी झुकली नाहीं. कदाचित्. तिला क्वचित् क्वचित् त्याचे ओझरते भास होत असतील, झाले असतील, पण त्या प्रांतांत तिचा प्रवेश झाला नसावा. त्या प्रदेशाच्या कांठाकांठावर ती कधीं कधीं चाचपडत असेल. नाहीं तर—

स्वानुभूत वासाचें दान
करावयाला जोंवर ये न
तोंवर कवितालतिकेवरती
कर्णिकार सुमनांची भरती

किंवा

उडती बागडती पक्षी, तत्परता ठेवुनि भक्ष्यीं
गाती ब्रह्मानंदानें, सृष्टीनें रचिलें गाणें
भाव तयांचे वळखावे, शब्दरूप त्यांला द्यावें
तोच कवी ज्या ही क्षमता, मी गणमात्रा वर्तविता

किंवा

महाकवी थोर नदाप्रमाणें
मी बापडा ओघळ अल्प जाणें
धाकें न ओढा झुळझूळ वाहे
माझी तशी ही गुणगूण आहे.

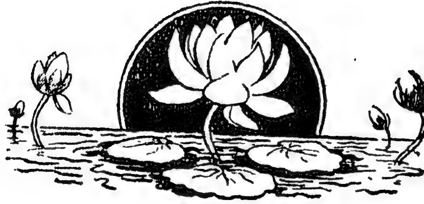
हे उद्गार विनायकानें काढिले नसते. विनायकाच्या तीन चार काव्यांचा रोख त्याच्या इतर काव्यांच्याहून अगदीं भिन्न आहे. ' प्रीति निमाली तर ', 'सुवास,' "स्त्री आणि पुरुष" हीं तीन विनायकाचीं आहेत अशी खातरजमा रा. अनंततनय देतात म्हणून, नाहीं तर तीं केशवसुतांच्या काव्यांत मिसळून जातीं. या काव्याची भाषा, छंद, अर्थव्यक्तीची पद्धत, व्यक्तांतून निघणारा अव्यक्ताचा ध्वनि आणि या सर्वांहून विशेष यांत दिसून येणारी क्षुण्णमार्गाविषयीं बेपर्वाई विनायकाची नेहमींची नव्हे. शब्द साधे पण अर्थ पूर्णपणें व्यक्त करणारे योजायाचे, छंदःसुलभ रचना करावयाची, वाचकाच्या दृष्टीला किंवा मनाला किंवा अंतःकरणाला ठेंचा खाऊं न देतां सुखानें प्रतिपाद्य विषयाच्या अखेरीस पोंचवावयाचें ही त्याची नित्याची रीत आहे. त्याच्या काव्याचें वृत्त बहुधा लोकाभिरुचीला मान्य झालेलें, निदान तिच्या नित्य परिचयाचें असतें. आर्या, साकी, दिंडी, शार्दूलविक्रीडित किंवा कांहीं लावण्यांच्या चाली यांबाहेर ते फारसे जात नाहींत. परंतु ' सुवास ' आणि ' स्त्री आणि पुरुष ' या काव्यांचीं वृत्तें अगदीं नवीन, निदान त्या कालाला फारशीं परिचित न झालेलीं आहेत. ' प्रीति निमाली तर ' शार्दूलविक्रीडित वृत्तांतच आहे, पण तें खरें खरें शार्दूल-विक्रीडित आहे. अतीन्द्रिय रहस्याची झांक 'सुवासांत विशेष आहे', तर 'स्त्री आणि पुरुष' या काव्याची कोमल–मनोहर–सूचकता बहारीची आहे.त्याच्या आटपशीरपणानेंहि त्याच्या मोहकतेंत कमी भर घातली आहे असें नाहीं. एकंदरींत हीं तीन काव्यें विनायकाचीं नाहींत असें कोणी सिद्ध करील तर विनायकाच्या दृष्टीनें मला अत्यंत वाईट वाटेल, पण केशवसुताच्या कवितेंत भेसळ झाली असें वाटणार नाहीं.

विनायकाच्या काव्यांत क्वचित् का होईना, केशवसुतांच्या कवितेचा सूर ऐकूं यावा याला कारण त्यांचें साहचर्य किंवा परस्पर प्रेम, किंवा काव्यपरिचय असेल कदाचित्! परंतु मला त्याचें कारण निराळेंच वाटतें. मला वाटतें १८८० पासून आतांपर्यंतचा काळ म्हणजे महाराष्ट्र काव्य-वाङ्मयाच्या नव्या मनूच्या महोदयाचें—सूर्योदयाचें तांबडें फुटल्याचा आहे. हा उषःकाळहि म्हणतां येणार नाहीं. उषःकाळाचीं पूर्व चिन्हें स्पष्ट दाखविणारी ती पहाट आहे. महाराष्ट्राच्या अंगांत नवें रक्त सळसळूं लागल्याचें, नवें वारें भरूं लागल्याचें—क्वचित् भणभणूं लागल्याचें, महाराष्ट्राची दृष्टि फिरल्याचें आणि महाराष्ट्राच्या प्रतिभेला नवीं स्वप्नें

दिसूं लागल्याचें, नवे भास होऊं लागल्याचें आणि नवीनच विश्व सांपडल्यानें होणाऱ्या नवीन अननुभूत प्रत्ययाचें हें लक्षण आहे. लहान मुलाला प्रथम वाचा फुटतांना जसें त्याचें होतें तसें महाराष्ट्राचें या काळांत झालें आहे. मनांत अर्थ पुष्कळ आहे, हृदयांत चैतन्य तुंबलेलें आहे, ओठ फुरफुरताहेत. जीभ लवलव करीत आहे; पण स्पष्ट प्रस्फुट वाणी बाहेर पडत नाहीं. नैसर्गिक अडचणींच्या जोडीस कुंद आसमंत आणि गुदमरून टाकणारें वातावरण मिळाल्यामुळें महाराष्ट्राची नवी कविता कोठें तुरळक—इथें—तिथें—अशी क्वचित् कदाचित् बोलते.

अशा स्थितींत तत्कालीन कविवर्गांत विनायकाची जागा कोणती या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठिण आहे. तथापि त्याच्या संबंधानें एक विधान बिनदिक्कत करितां येईल कीं, अगदीं नीरस कविता त्यांनीं लिहिली नाहीं. कविता करावयाची म्हणून केलेली कविता त्यांची कोणतीच नाहीं. मनुष्याच्या अंतरंगांतील गूढ प्रदेशांत बुड्या मारून तेथील रत्नें त्यांनीं शोधून आणिलीं नसलीं, किंवा सांताच्या कुंपणावरून पलीकडे उडी मारून अज्ञाताच्या—अज्ञेयाच्या रहस्य प्रदेशांतील निगूढ गाणीं त्यांनीं ऐकिलीं—ऐकविलीं नसलीं तरी लौकिक जगांतील आणि लौकिक भावांतील सर्वमान्यवृत्तींचीं आणि सत्यांचीं गोड गीतें त्यांनीं गाइलीं आहेत. विशेषतः महाराष्ट्राच्या दिव्य पूर्वेतिहासाचीं आठवण त्यांनीं महाराष्ट्राला करून दिली आहे आणि महाराष्ट्राच्या स्त्रीवर्गापुढें ओजस्वितेचे आदर्श ठेविले आहेत. ‘ चिमा ’ ‘ प्रीति निमाली तर ’ ‘ सुवास ’ आणि ‘ स्त्री आणि पुरुष ’ यांत त्यांच्या काव्यशक्तीची परिसीमा झाली आहे. त्यांची स्वातंत्र्याची लालसा आणि परवशतेचा—गुलामगिरीचा—तिटकारा त्यांच्या काव्याचे द्वारां वाचकांचे हृदयांत पडसाद उठविल्याशिवाय राहणार नाहींत. त्यांच्या अंगीं थोडक्या शब्दांनीं एकादा देखावा, एकादा प्रसंग, एकादें सृष्टिसौंदर्याचें निवासस्थान डोळ्यांपुढें उभे करण्याची शक्ति मोठी होती. तरीहि इंग्रजी वाङ्मयाशीं त्यांचा झाला होता त्यापेक्षां अधिक विस्तृत आणि निकट परिचय झाला असता तर बहार झाली असती असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. विनायकासारखे कवि प्रसादचिन्ह म्हणून महत्त्वाचे आहेत. तबल्यावरची थाप आणि तंबुऱ्याच्या तारेचा शब्द म्हणजे गाणें नव्हे. गवयाच्या गाण्याचा भर आणि खरा रंग पुढेंच असतो. पण तो यायला आणि त्यानें रसिक वर्गाला डोलूं लावायाला त्या थापेची आणि त्या

तारेच्या शब्दाची अत्यंत जरूर असते. यांच्यावांचून त्याचा उदयच व्हावयाचा नाहीं. केल्यापेक्षां करावयाची, झाल्यापेक्षां होणाराची, ज्ञातापेक्षां ज्ञेयाची मातबरी मोठी खरी. पण ती केव्हां? केलेलें, झालेलें आणि ज्ञात हातांत असेल तेव्हां. कळीपेक्षां फुलाचा मान अधिक होईल. पण पुढच्या फुलासाठीं कळीची जोपासना आणि कळीचें कौतुक केल्यावांचून मनुष्याला राहवेल काय? किंबहुना कळीची जादूच पुष्कळदां अधिक मोहक असते. तिच्या पोटीं अनंत विश्व भरलेलें असतें. या दृष्टीनें विनायकासारख्या कवींची कविता वाचिली असतां महाराष्ट्राच्या व महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या भवितव्यतेविषयीं निराळें होण्याचें कारण उरणार नाहीं.

विनायकाचें चरित्र.

'माझें *चरित्र इतकं विचित्र आहे कीं कोणीं (ऐकूं नये) ऐकिल्यास माझी कविता तो वाचणारच नाहीं, तरी चरित्र हवें असल्यास कविता पाठवितां येत नाहींत !''

विनायक.

प्रतिबंध केला कीं, त्यांतून निसटण्याचा प्रयत्न करणें हा सृष्ट वस्तूचा धर्म आहे. पाण्याला बांध घातला कीं, तें त्यांतून निसटण्याकरितां बारा वाटांनीं प्रयत्न करीत असतें. हीच गति मनुष्य प्राण्याची आहे. 'माझें चरित्र कोणीं पाहूं नये' अशी अनींगा विनायकानें घातली म्हणूनच त्याचें चरित्र जाणण्याची प्रत्येक महाराष्ट्रकाव्यभक्ताला तीव्र जिज्ञासा लागलेली आहे. ही महाराष्ट्राची बहुतकाळची जिज्ञासा, प्रस्तुत लेखक यथाशक्ति व यथामति पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

विनायकाचा जन्म इ. स. १८७२ त सप्टेंबरच्या १५ तारखेस रविवारीं, धुळें मुक्कामीं झाला. वडिलांचें नांव जनार्दनपंत ऊर्फ जनूभाऊ करंदीकर व मातुःश्रींचें नांव लक्ष्मीबाई. मूळगांव कोंकणांत अलीबागेजवळ 'नागांव.' मातुःश्रींचें माहेरहि तेंच. विनायकाचे थोरले बंधु 'बळवंतराव ऊर्फ' 'बाळाभाऊ' यांनीं आपल्या कांहीं कविता 'रमाकांत नागांवकर' या टोपण नांवानें प्रसिद्ध केल्या आहेत.

---

* उपरिलिखित वाक्य खुद्द विनायक कवीचें आहे. कै० दत्तात्रेय कोंडो घाटे बी. ए. या नामांकित कवीनें नवनीताचे धर्तीवर अर्वाचीन कवितांचें नवनीत तयार करण्याचे हेतूनें आधुनिक कविता व कवींचीं चरित्रें जमविण्याचा प्रयत्न केला होता. त्या वेळीं त्यांनीं रीतीप्रमाणें कवि विनायकाकडेहि सचरित्र कवितांची मागणी केली असतां त्यांस विनायकाकडून मथळ्यावरील उत्तर मिळालें. पुढें कालांतरानें तो काव्यसंग्रह, सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रकवि चंद्रशेखर शिवराम गोऱ्हे यांचे प्रयत्नानें 'अर्वाचीन कविता' या नांवाखालीं रा. रा. दामोदर सावळाराम यंदे यांचे मार्फत निघाला; पण त्यांत विनायकाचें काव्य आलें नाहीं व चरित्र तर नाहींच नाहीं! बिचारा संकल्पक, संग्राहक व संपादक घाटे यांस तर तो भाग मुद्रित झालेला पाहण्याचेंहि भाग्य लाधलें नाहीं !

जुनीं संस्कृत काव्यें वाचलीं तर बहुधा असें आढळून येतें कीं, चरित्र-नायकांचे जन्मदिवस व काल हीं मोठीं शुभ वर्णिलेलीं असतात. श्रीमत् आद्य शंकराचार्य ज्या दिवशीं जन्मले त्या दिवसाचें वर्णन श्रीमत् विद्यारण्यांनीं श्रीमच्छंकरदिग्विजयांत फार सुंदर केलें आहे. उदाहरणार्थ पहाः—

तस्मिन्दिने मृगकरीन्द्रतरक्षुसिंह-
सर्पाखुमुख्यबहुजन्तुगणा द्विषन्तः ।
वैरं विहाय सह चेरुरतीव हृष्टाः
कण्डूमपाकृषत साधुतया निघृष्टाः ॥ ७३ ॥

' वृक्षा लताः कुसुमराशिफलान्यमुञ्च-
न्नद्यः प्रसन्नसलिला निखिलास्तथैव ।
जाता मुहुर्जलधरोऽपि निजं विकारं
भूभृद्गणादपि जलं सहसोत्पपात ॥ ७४ ॥

' सर्वाभिराशाभिरलं प्रसेदे
वातैरभाव्यद्भुतदिव्यगन्धैः ।
प्रजज्वलेऽपि ज्वलनैस्तदानीं
प्रदक्षिणीभूतविचित्रकीलैः ॥ ७६ ॥

वरील वर्णनावर ' कविसंप्रदायाचा ' शिक्का बसून त्याची विल्हेवाट कशी काय लागेल हें ठरलेलेंच आहे. प्रस्तुत चरित्रनायकाचें जन्मकालाचें जर असें रसभरित कोणीं वर्णन केलें [या दिवसाचें वर्णन प्रसिद्ध महाराष्ट्र लेखक कै० हरि कृष्ण दामले यांनीं आपल्या " पार्वतीप्रकोप " या काव्यांत फार चांगलें केलें आहे.] तर त्याला सांप्रदायाचें शेलापागोटें देणें जड जाणार आहे. कारण खानदेश ग्याझेटियर पुस्तक १२ यांत या दिवसाचें वर्णन सरकारी रीतीनें प्रसिद्ध झालें आहे. जिज्ञासूंनीं अवश्य पहावें.

विनायक जन्माला आला त्या दिवशीं पांझरा नदीला पूर येऊन जनतेचें किती भयंकर नुकसान झालें याचें वर्णन त्यांत सविस्तर केलें आहे. या वेळीं जनुभाऊ करंदीकर पराडकरांच्या घराजवळ रहात असत, बाळंतिणीच्या बाजे-पर्यंत पाणी येऊन पोंचल्यावर बाळबाळंतिणीस मोठ्या शिकस्तीनें बाहेर काढिलें. घरची अत्यंत गरीबी असल्यामुळें पुरापायीं झालेलें नुकसान भरून तर निघालें नाहींच पण हाल मात्र परमावधीचे झाले. त्या वेळचे धुळ्याचे हुजूर खजीनदार

भिकू अण्णा दाते यांनीं या कुटुंबाची एक महिनाभर खाण्यापिण्याची सोय लाविली. त्यामुळें ते दिवस कसेबसे पार पडले. पुढेंहि हेच अण्णा या कुटुंबाचा समाचार बहुत दिवसपर्यंत घेत असत. या वेळीं जनुभाऊ हे कोर्टांत लिलांव, फिर्याद वगैरे पुकारण्याचें (म्हणजे जवळ जवळ शिपायाचें-बेलिफीचेंहि नव्हे.) काम करीत असत.

जनार्दनपंतांना एकंदर आठ अपत्यें झालीं. पैकीं पांच मुलगे व तीन मुली. ज्येष्ठ चिरंजीव बळवंतराव. यांना 'बाळाभाऊ' असें म्हणत असत. ते पुष्कळ दिवस ' खानदेश वैभवा ' चे संपादक होते. त्यांनीं कविता बरीच लिहिली असून ती 'बलवंत, ' ' रमाकांत नागांवकर ' व 'गंधर्व' या तीन नांवांखालीं प्रसिद्ध आहे. बलवंताची कविता सरस, शुद्ध व मार्मिक आहे. ' प्रेमालेख्य ' हे त्यांचें एकच सुंदर काव्य वरील म्हणण्याची सत्यता सिद्ध करावयास समर्थ आहे. अशा प्रेमळ व रसिक कवींकडूनच विनायकास कवितेचा ' श्रीगणे ' मिळाला होता.

द्वितीय चिरंजीव विश्वनाथपंत हे रेव्हेन्यू खात्यांत कारकुनीपासून वाढत वाढत हुजूर डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंत जाऊन पोंचले होते. या कुटुंबाचा सर्वतोपरी भार यांनींच वाहिला.यांना अपत्यें दोन.एक मुलगा व एक मुलगी. मुलाचें नांव ' नारायण ' व मुलीचें ' मुक्ताबाई. ' नारायणराव बी. ए. झाल्यावर बरेच दिवस पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें शिक्षकाचें काम करीत असत. एल्‌एल्‌. बी. ची परीक्षा पास झाल्यावर त्यांनीं आतां आपल्या मूळ गांवीं म्हणजे ' धुळें ' येथें वकिलीला सुरवात केली आहे. विद्याव्यासंग बराच झाला असल्यामुळें म्हणा किंवा घरांतच कवितेचें बाळकडूं मिळालें असल्यामुळें म्हणा, नारायणरावांनाहि थोडाफार कवितेचा नाद आहे. विनायकाची अपुरी कविता ' हिरकणी ' ही यांनीं पूर्ण केली असून तिची हस्तलिखित प्रत उपलब्ध झाली आहे व ती पुढें परिशिष्टांत दिली आहे.या कवितेखालीं ' ना. वि. क. ' असें नांव दिलेलें आहे. ' नाविक ' म्हणजे 'नारायण विश्वनाथ करंदीकर. '

तृतीय पुत्र ' विनायक ' हे प्रस्तुत चरित्रनायक होत.

चवथे पुत्र दत्तात्रेय ऊर्फ दत्तोपंत हे पोलीसखात्यांत नोकर होते.व पांचवे गोपाळराव. यांनीं एल्‌एल्‌. बी.ची परीक्षा झाल्यावर धुळें येथेंच वकीलीची

सनद काढिली होती. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, हातीं सनद येण्यापूर्वींच त्यांनीं आपला इहलोकचा कारभार आटोपला. गोपाळरावांचे मनांतून आपल्या उभय बंधूंच्या कविता एकत्र करून त्या पुस्तकरूपानें छापविण्याचें होतें, परंतु ईश्वरी इच्छा तशी नव्हती ! विनायकाची सेवा प्रस्तुत लेखकांकडून व्हावी असाच ईश्वरी संकेत होता म्हणावयाचें !

जनूभाऊंच्या तीन मुलींपैकी पहिली धुळें येथील चिंतोपंत लेले यांना दिलेली होती. दुसरी बडोदें येथील ' फडके ' याचेकडे दिलेली असून तिसरी बीड येथें डोंगरे यांचेकडे दिली आहे. या तीन मुलींपैकीं शेवटच्या दोन आज हयात आहेत. असो. उपरिनिर्दिष्ट पांचहि भाऊ लहानपणापासूनच हुशार, बुद्धिमान् व तेजस्वी असत.

विनायकाचें सर्व शिक्षण धुळें येथेंच झालें. त्यावेळीं धुळें येथील गरुड हायस्कुलांत रा. ब. गणेश जनार्दन आगाशे हे मुख्याध्यापक असून महादेव शिवराम आपटे हे उपशिक्षक होते. या दोघांहि शिक्षकांची विनायकावर फार मर्जी असे. शाळेंत असतांनाच त्यानें Green's fairy Tales या पुस्तकांतील सरासरी १०० गोष्टींचें कविताबद्ध भाषांतर केलें होतें. त्याचप्रमाणें त्यानें Grey कवीच्या Elegy नामक प्रख्यात काव्यांचेंहि मराठींत भाषांतर केलें होतें. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, यांपैकीं उपलब्ध असें कांहींच नाहीं. Principles of morality (नीतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वें) या सुंदर ग्रंथाचें भाषांतर विनायकानें गद्यांत केलें असून तें ' नीतितत्त्वें ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हें शाळेंत शिकत असतांनाच लिहिलेलें पुस्तक त्यानें मुंबईच्या ' निर्णयसागर ' छापखान्याला अवघ्या ५० रुपयांस सर्व हक्कांसह विकत दिलेलें आहे. विनायक काव्यरचना इतकी जलद करी कीं त्याला 'शीघ्रकवि' म्हणावयास कोणतीच हरकत नाहीं. वर्गांत शिक्षकांनीं लिहावयास सांगितलेले निबंधहि तो कवितेंतच लिही. School Final चे वर्गांत असतां मित्रांबरोबर भेंड्या लावतांना तो शीघ्र कवित्व करून आपल्या मित्रांना सारखी हार खावयास लावीत असे ! भाषाविषय त्याचा अत्यंत आवडता असून तो, तो अत्यंत मार्मिकतेनें शिकवीत असे. त्यावेळीं धुळें हायस्कुलांत वांगीकर या उपनांवाचे एक शिक्षक होते. हे मराठी शिकवीत असत त्यांची विनायकावर इतकी बहाल मर्जी असे कीं ते आपलें अध्यापनाचें काम समयपरत्वें त्याचेकडून करवून

घेत असत. मायभाषेवर त्याचें इतकें अलोट प्रेम होतें कीं, त्यानें आपल्या अभ्यासाचे खोलींत, ही

आर्या (गीति)

वाटे ज्या बाळगणें प्राकृतभाषाभिमान हें पाप,
होवो न उंबरा हा चढण्याचा त्याजला कधीं ताप.

लिहून ठेविली होती. ही कविता दिसण्यांत जरी विशेषशी मोहक नाहीं तरी पण तींत उत्कटता विशेष असून ती त्यानें विद्यार्थी दशेंत असतांना लिहिली आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. वरील आर्येप्रमाणेंच एक

श्लोक—

आजचा दिन वृथा नच जाउं द्या,
फार घात असे समजा ' उद्यां '
जो उद्यांवर बसतोचि पहा नर,
गात राहिल कसा चिर तो तर.

हि लिहून लाविला होता. या श्लोकांतहि कांहीं विशेष स्वारस्य आहे असें नाहीं. वाणी व कृति यांचा मेळच घालावयाचा म्हटलें तर विनायक लहानपणीं म्हणजे विद्यार्थी दशेंत असतांना—व बहुतेक मुलें लहानपणीं तशींच असतात; पुढें जों जों तीं मोठीं होत जातात तों तों त्यांना पंख फुटूं लागतात ही गोष्ट वेगळी—बराच नियमितपणानें व टापटिपीनें वागत असे, असें म्हटलें पाहिजे. असो. गणित हा विषय त्याचा अत्यंत नावडता होता व म्हणून तो नेहमीं म्हणत असे कीं, मला एका गणिताखेरीज अगणित विषय आवडतात. जेमतेम अभ्यासाचा गाडा त्यानें अशा प्रकारें स्कूल फायनलपर्यंत ढकलत नेऊन तो इ. स. १८९१।९२ सालीं परीक्षेस बसला. सुप्रसिद्ध कवि कै० केशवसुत हे या वेळीं मुंबईस नौकरी करून असत. विनायकांस भेटण्याकरितां म्हणून केशवसुत गोरेगांवकर बिल्डिंग्जमध्यें गेले असतां दोघेहि बोलण्याच्या भरांत इतके गुंगले कीं, विनायकाला परीक्षेस जावयाचें भान राहिलें नाहीं, व केशवसुतांना नौकरीवर जाण्याची आठवण झाली नाहीं, अर्थात् एक पेपर अशाप्रकारें अंतरल्यामुळें विनायकास परीक्षेंत नापास व्हावें लागलें. यापुढें तो पुन्हां परीक्षेस बसला नाहीं. खऱ्या जातिवंत कवीचें वर्तन दिक्कालातीत कसें असतें याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे.

इ. स. १८९३ सालीं दिसेंबर महिन्यांत विनायकाचें लग्न झालें. या वेळीं त्याचें वय सरासरीं २१ वर्षांचें होतें. लग्नाचे वेळीं आई व बाप हीं दोघेहि होतीं. विनायकाचे सासरे 'रंगो वामन पटवर्धन' हे एरंडोलास सर्कल इन्स्पेक्टरचे कामावर असतांना विश्वनाथपंत करंदीकर हे भडगांवास महालकरी होते. मशारनिल्हे पटवर्धन व विश्वनाथपंत यांचा लहानपणापासूनचा स्नेहसंबंध असल्यामुळें हा शरीरसंबंध सहजासहजीं घडून आला. लग्नाची सर्व तजवीज विश्वनाथपंतांनींच केली. असो.

अशाप्रकारें विनायकाचे दोन हाताचे चार हात होऊन तो संसारपाशांत अडकला खरा, परंतु त्याचें गृहवर्तन अत्यंत बेफिकीरीचें असे. सरस्वतीबाईंचे अंगीं नवऱ्यास आपलेसें करून घेण्याची करामत नव्हती म्हणून म्हणा किंवा विनायकास आपलें मन रंगविण्याइतकें काव्य आपल्या पत्नींत आढळलें नाहीं म्हणून म्हणा, एवढी गोष्ट खरी कीं, खरें संसारसुख उभयतांनाहि लाधलें नाहीं. सदर गोष्टीची कार्यकारणपरंपरा कोणी कशीहि लावोत, प्रस्तुत लेखकाची अशी समजूत आहे कीं, काव्यरसापुढें विनायकाला इतर सर्व रस अगदीं तुच्छ वाटत असत व म्हणूनच तो काव्याखेरीज बाकीच्या ऐहिक सुखांविषयीं निरासक्त असे. इ. स. १९०६ सालीं त्यांनीं धरणगाव मुक्कामाहून खामगांव येथील शंकर पांडुरंग जोशी नांवाच्या एका गृहस्थाला एक खासगी लिहिलेलें पत्र उपलब्ध झालें आहे. या पत्रावरून वरील म्हणण्यास चांगलाच दुजोरा मिळतो. तें पत्र असें:—

श्री.

धरणगांव
४–१–०६

राजश्री शंकर पांडुरंग जोशी.

आशीर्वाद विशेष, आपण मला भेटलांत आणि कवितेविषयीं आस्था प्रगट केली. फार आनंदाची गोष्ट आहे. मात्र येवढी गोष्ट लक्षांत असूं द्या कीं, कविता म्हणजे फकीरी आहे. तिच्या नादीं लागल्यावर तुम्हांस ऐहिक वैभवावर पाणीच सोडावें लागेल, किंवा त्याचा तुम्हांला आपोआपच वीट येईल.

चांगल्या कवितेचें वाचन असूं द्या, रसिकांचा सहवास घडवून आणा, आणि एकाद्या सद्गुरूचा कृपाप्रसाद संपादन करा. तुम्ही रहातां त्या रहाळांत शेवडे

नांवाचे सद्गृहस्थ आहेत. ते तुम्हांस सुमार्ग दाखवितील. त्यांची माझी प्रत्यक्ष भेट नाहीं. तथापि माझ्या कनिष्ठ बंधूंच्या सांगण्यावरून त्यांच्या पात्रतेबद्दल माझा पूर्ण भरंवसा आहे.

(सही) विनायक.

उपरिलिखित पत्रावरून विनायकाच्या एकंदर चरित्रपटावर चांगलाच प्रकाश पडण्याजोगा आहे. डोळस वाचकांना वरील पत्राचे उजेडांत विनायकाचें चरित्र बऱ्याच चांगल्या तऱ्हेनें वाचतां येईल असा समज आहे.

'वेडा कोण?' या नांवाची एक कविता विनायकाच्या ज्येष्ठ बंधूंनीं म्हणजे बळवंतांनीं लिहिली आहे, तींत विनायकाचें चरित्रच त्यांनीं यथातथ्य रेखाटलें आहे; तशीच 'ही कोण माझी दशा' नांवाची दुसरी एक कविता बळवंतांनींच लिहिलेली आहे ती देखील विनायकाचे बाबतींत तंतोतंत जुळते. 'दोन पंथ' या नांवाची विनायकाची कविता आहे. ती 'वेडा कोण?' या कवितेस उत्तरादाखल म्हणून असावी असें प्रस्तुत लेखकाचें मत आहे. जिज्ञासूंनीं या तिन्ही कविता अवश्य वाचून पहाव्या. 'वेडा कोण' ही कविता अभिनव काव्यमालेच्या तिसऱ्या सरांत छापिली असून 'दोन मार्ग' ही प्रस्तुत पुस्तकाच्या १०० पृष्ठावर आहे. असो.

विनायकाची प्रसिद्धीस आलेली अगदीं पहिली कविता म्हटली म्हणजे 'एक पोलीस अम्मलदार' ही होय. या कवितेंत एक गृहस्थ लांगूलचालनानें व क्रूरतेनें एक एक पदवी कसा पटकावीत गेला व शेवटीं त्याचे नांवामागें 'साहेब' ही पदवी लागून तो लोकांत कसा मानमरातब पावला याचें मोठें मजेदार वर्णन केलेलें आहे. सदर कविता धुळें येथें 'नारायणराव पेशवे' म्हणून एक पोलीस इन्स्पेक्टर होते, त्यांचेवर लिहिलेली आहे. सदर कवितेच्या कांहीं ओळी उपलब्ध झाल्या आहेत, त्या अशाः—

पद (चालः—उद्धवा शांतवन करि जा.)

म्हणतां मज नाऱ्या नाऱ्या । नारायण पडलें नांव;
नारायण कालगतीनें । झाला नारायणराव
श्रीमंत मीच म्हणतात,
सरकार मला म्हणतात,
बहुजन मज गणती तात,

ही कविता लिहिली त्या वेळीं इतकी लोकप्रिय झाली होती कीं, धुळें शहरांतील आबालवृद्धांस बहुतेक ती पाठ झाली होती. सबंध कविता हातीं येण्याकरितां पुष्कळ खटपट केली, पण ती व्यर्थ झाली.

"मनुष्य इच्छी एक व देव करी अनेक" या म्हणीचा अनुभव संसारांत मनुष्याला पदोपदीं येतो, तरी पण सर्वतोपरी पंगू अशा मनुष्याला अहंमन्यतेचें भरभक्कम गांठोडें उराशीं घट्ट धरून बसण्याची हाव सोडवत नाहीं. वरील पद्यावरून विनायकाचे मनांत पोलीसखात्याबद्दल किती आदर होता याची थोडीफार कल्पना सहज करतां येते. परंतु परिस्थिति अशी उत्पन्न झाली कीं, बिचाऱ्याला प्रथम पोलीसमध्येंच नोकरी करावी लागली. पण हा जुलमाचा रामराम फार दिवस टिकला नाहीं. पोलीसखात्यांतील नोकरांस लागणारी मनोरचना विनायकाजवळ नसल्याकारणानें त्याला ती नोकरी सोडून द्यावी लागली. सर्व आयुष्याची व संसाराची राखरांगोळी करणारीं व्यसनें 'वेश्या व वारुणी'* ही त्याला पोलीसखात्यांत नोकरी करीत असतांनाच लागली असें कित्येकांचे म्हणणें आहे. कोणी म्हणतात एका असिस्टंट कलेक्टरला मराठी शिकविण्याला हा राहिला असतां त्याच्या शिरस्तेदारानें हा मंत्रोपदेश त्याला दिला व कोणाच्यामतें त्याला हें बाळकडू घरांतच मिळालें. कांहीं का असेना तो या दोन्ही व्यसनांच्या तावडींत सांपडला होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे व ती

---

* या आपल्या जडलेल्या व्यसनांची विनायकास चांगली जाणीव होती असें त्याच्या खालील कवितेवरून दिसतें. या श्लोकांत त्यानें आपल्या पत्नीचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे:—

श्लोक [वृत्त—शा. वि.]

मी हट्टी, मजहूनही अधिक तूं आहेस हट्टी खरी,
केला हट्ट तुवांच, दोष मजला कां लाविसी तूं तरी ?
राहोनी पतिसंगमीं सुख जसें, तें कां वियोगीं असे ?
नाहीं भ्रांति तुझी अजून फिटली, त्याला करूं मी कसें ?
दुर्दैवें जडलें मला व्यसन जें, तें साहवेना तुला,
होतें दुःसह, तापदायक, तरी हा मार्ग का चांगला ?
जन्माचा निधनें तुटेल न असा-संबंध जो जोडला,
घ्यावा गोड करून-ह्यांतच भलें,-हें का कळेना तुला ?

लपवून ठेवण्यांत तादृश फायदाहि नाहीं. पोलीसमधली नोकरी सोडल्यावर त्याला फरारी होऊन, कांहीं दिवस, धार व देवास या संस्थानांत अज्ञातवासांत काढावे लागले असें म्हणतात. या काळांत त्यानें आपला उदरनिर्वाह आपल्या कवितांवर केला असें ऐकिवांत आहे. त्याच्या आवाजांत मधु व डोळ्यांत जादु असल्यामुळें तो कोणालाहि हवासा वाटे. धरणगांवची कांहीं बडी बडी शेट मंडळी तर त्यावर इतकी फिदा असे कीं ती त्याचा कच्चा खर्च चालवी ! !

पुढें सावद्याचे प्रख्यात दानशूर सरदार आण्णासाहेब गंभीररावसाहेब देश-मुख यांचे वडिलांपाशीं तो कांहीं दिवस राहिला. विनायकासारख्या स्वतंत्र वृत्तीच्या मनुष्याला सावदेकर देशमुखांच्या घरचें वातावरण मानवलें नाहीं म्हणून म्हणा किंवा विनायकासारख्या व्यसनाधीन मनुष्याचा सहवास सावदे-करांना सहवला नाहीं म्हणून म्हणा, पण विनायकाला आपलें चंबुगवाळें येथून लवकरच आवरावें लागले, एवढी गोष्ट खरी ! पुढें कांहीं दिवस तो रिकामाच होता, नंतर तो धरणगांवच्या मिशनेरी बायांस मराठी शिकवावयास पंडित म्हणून बरेच दिवस राहिला. इ.स. १९०७ सालीं त्यानें तीहि नोकरी सोडून दिली व नगर देवळें येथील जहागीरदारांकडे कारभाऱ्याची जागा पत्करली. ही त्याची शेवटची नोकरी. जेमतेम दोन वर्षे त्यानें ही नोकरी बजावली. इ. स. १९०९ सालीं नाटयकलाप्रवर्तक संगीत नाटक मंडळीनें त्याची प्रभावती रंगभूमीवर आणण्याचें नक्की करून त्यास ती बसवून देण्याकरितां पुण्यास बोलाविलें. पुण्यास येऊन पांच सहा दिवस झाले नाहींत तोंच त्यास तापानें पछाडलें व त्यांतच त्याचा अंत झाला ! जन्माप्रमाणें त्याचा अंतहि मोठया करुणास्पद स्थितींत झाला. विनायक अत्यवस्थ झाल्याबरोबर त्याच्या येथील आप्तेष्टांनीं त्याच्या पत्नीस येथें तारेनें बोलावून घेतलें. विनायकाचें देहावसान होण्यापूर्वी बरोबर एकच दिवस सरस्वतीबाई येथें येऊन पोहोंचल्या. उभयतांची दृष्टादृष्ट होतांच विनायक एकाद्या अर्भकाप्रमाणें रडूं लागला! हृदय फोडणाराच प्रसंग तो! त्या प्रसंगाचें यथातथ्य वर्णन करण्याचें सामर्थ्य या लेखणींत नाहीं. त्याला चिताऱ्याचीच लेखणी पाहिजे. लग्नापासून आजतागाईत जिला सुखाचा वारा लागूं दिला नाहीं, प्रेमाचा फुकाचा गोड शब्द ऐकूं दिला नाहीं, आर्ता आवडीनें सुखाचा घास खाऊं दिला नाहीं, चिरगूट पांघरूण लेऊं दिलें नाहीं, त्या साध्वीला या अशा वेळीं समोर उभे राहिलेले पाहतांच कोणींहि अधमाधम नरपशूचें अंतः-करण फुटलें पाहिजे; मग विनायकासारख्या भावनाप्रधान कवीचें हृदय पश्चा-

तापाच्या तीव्र वेदनांनीं जळूं लागलें यांत विशेष नवल तें कोणतें? डोळ्यांवाटें घळघळ वाहणाऱ्या गंगायमुनांच्या अलोट ओघानें त्यानें आपल्या कृतकर्माचें प्रक्षालन केलें. पश्चात्तापानें दग्ध झालेल्या हृदयाला गंगायमुनांच्या शीतलजलाचा ओलावा मिळतांच त्याला किंचित् हलकें वाटलें व दुसरे दिवशीं म्हणजे शके १८३१ चैत्र शु० ९ स (३०-३-१९०९) त्यानें सुखानें आपल्या पत्नीचे अंकावर प्राण सोडिला ! ! !

मरतेसमयीं त्यानें आपल्या पत्नीचें समाधान खालील शब्दांनीं केलें:—

पद [चाल—तात तुझा तनया.]

भोग कुणां सुटले जगीं या ॥ ध्रु० ॥
भोग भोगिले बरवें झालें, ऋण त्यांचें फिटलें !
श्रीरामानें वनवासाला काय नको म्हटलें ! १
हय खाजवितां कृष्णाचे कर काय कधीं विटले !
धैर्ये पांडव दिवस कंठिती व्यसनीं गुरफटले ! २

ही त्याची अगदी शेवटची कविता होय ! ही कविता वाचून साधुश्रेष्ठ श्रीतुकोबारायांनीं तुळशीचे ओटयावर बसून जिजाऊला (आपल्या पत्नीला) "पिकल्या शेताचा आम्हां देतो वाटा। चौधरी गोमटा पांडुरंग" हे अकरा अभंग म्हणून जो बहुमोल उपदेश केला त्या प्रसंगाची आठवण कोणाला होणार नाहीं !

विनायकाचें टोपणनांव 'बाबूराव' असें होतें व त्याची स्नेही मंडळी त्याला या नांवानेंच संबोधित. विनायकाचे स्नेही "अमूकच" होते असें नक्की सांगतां येणार नाहीं. ज्यांच्यांत तो बराच काळ घालवी त्यांना स्नेही म्हटलें तर ते सर्व चंगीभंगी, व्यसनाधीन व धनाढ्य असे लोक होते. शाळेंतील मित्र हे तर स्नेही होतेच, पण विशेषतः लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट ही कीं, तो ज्यांच्याशीं बोलेल त्याला 'विनायक' आपला 'मित्र' आहे असें म्हणावयास बिलकूल शंका वाटत नसे. याचें कारण तो वाणीनें रसाळ व मनानें प्रेमळ व मोकळा असे. आनंद ही त्याची सहज वृत्ति होती. दुर्मुखलेला तो कधींच दिसला नाहीं. अशा प्रकारें विनायक जगन्मित्र होता. तरी त्याचे खरे जीवाभावाचे स्नेही म्हणजे दोनच. एक धुळ्याचे प्रसिद्ध वकील रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव व दुसरे काव्यरत्नावलीकार रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस. कवि तर सगळेच त्याचे मित्र असत. पण खरें बोला-

वयाचें म्हणजे कवीपेक्षां रसिक वाचकच त्याला फार आवडत. तो नेहमीं म्हणे ' आम्ही कविता करण्यास समर्थ आहोंत, तुम्हीं फक्त वाचावयास तयार व्हा.' रसिकाची किंमत तो अधिक मानीत असे व तें बरोबरच आहे. 'रसं जानाति पण्डितः'. स्वतःच्या कविता तो फारसा कधीं म्हणून दाखवीत नसे. पण कविता म्हणण्याची त्याची धाटणी इतकी विलक्षण असे कीं, ती म्हणत असतांनाच ऐकणाऱ्याच्या हृदयांत तिचा अर्थ व रस पूर्णपणें ओतून देत असे. केशवसुताची 'घुबड' ही कविता त्याला फार आवडे व ती तो मोठ्या प्रेमानें म्हणून दाखवीत असे. रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव आपल्या तारीख १७-९-१९१९ चे पत्रांत लिहितात, "बाबूराव करंदीकर माझे स्नेही होते. माझ्याहून वर्ष दोन वर्षांनीं लहान व खालच्या वर्गांत होते. पण एकाच गल्लींत घरें असल्यामुळें व त्यांच्या वडिलांचा माझ्या वडिलांशीं स्नेहसंबंध असल्यामुळें व बाबूरावांचा स्वभाव विनोदी व मोकळा असल्यामुळें, अलीकडील कवींपैकीं मला फक्त त्यांचीच कविता आवडत असल्यामुळें व त्यांच्या कवितेंत देशाभिमान व धर्माभिमान असल्यामुळें, आमचा रिकामा काळ विशेषतः सायंकाळचा फिरावयास जाण्याचा काळ परस्परांचे संगतींत जाई. बाबूराव गोष्टी सांगावयास लागले किंवा स्वतःच्या कविता म्हणून दाखवूं लागले, किंवा इतर कवींच्या कवितांतील गुणदोषविवेचन करूं लागले, किंवा आत्मचरित्र सांगूं लागले किंवा पोलिसच्या लीला सांगूं लागले म्हणजे सर्वांत विनोद इतका असे कीं, तासचे तास त्यांत जात. बाबूरावांची एकादी देशभक्तीची सुंदर कविता पाहून मी त्यांना म्हणे 'कवीचें **मन** आणि तो करतो ती **कविता** यांचा कांहींच संबंध नसतो काय ?' He would say "तुम्ही काय समजतां ? माझ्या मनांत ही देशभक्ति नाहीं ? नसेल तर कवितेंत उतरणारच नाहीं!" त्याचप्रमाणें इंदुरचे रा. रा. नरहर शंकर रहाळकर आपल्या तारीख ४-९-१९१९ इसवीचे पत्रीं विनायकाबद्दल लिहितात, ' विनायक हा चंगीभंगी असे. मनाचा अत्यंत प्रेमळ व सच्चा. गुणांचा चहाता, पण पूर्ण लहरी. जगांतील बहुतेक सर्व व्यसनांची त्यांनीं चाखणी केली होती. त्याचें ध्येय अत्यंत उच्च असे, पण स्वतःचें वर्तन मात्र त्याच्या विरुद्ध. राष्ट्रोन्नति हें त्याचें बीद. जगास बोधामृत पाजण्याची तयारी पण स्वतःच्या मात्र त्या अमृताचा घोटहि उपयोगीं पडत नसे. त्याच्यासारखा आनंदी जीव क्वचितच आढळेल. कोणत्याहि परिस्थितींत त्याची रंगेल वृत्ति दिसा-

वयाचीच. समाजाच्या सर्व दर्जांतून तो गेला होता. त्याला आपल्या कवितेचा फार अभिमान असे. तसेंच दुसऱ्यांच्या कृतींबद्दलहि त्यास आदर वाटे. शृंगार, वीर व राष्ट्रजागृति हे त्याचे आवडीचे विषय. उत्तानवृत्ति व स्वैरवर्तन यांतच त्यास अपरंपार सुख लाभे. ''

विनायक विनोदी असे हें वर सांगितलेंच आहे. कोटि करण्यांतहि तो पटाईत असे. जळगांवीं इ० सन १९०७ मध्यें भरलेल्या कविसंमेलनांत कविवर्य रा. रा. चंद्रशेखर यांची त्यानें त्याच्या 'तारातरंग' नामक कवितेवरून खाजगी बैठकींत यतिभंगाबद्दल बरीच टर उडविली होती. तो समाजांत लाजाळू असे, पण खासगी बैठकींत फार स्पष्ट व खाष्ट असे. तारातरंगांतील पहिला श्लोक तो मुद्दाम खालीलप्रमाणें घोळघोळून म्हणे:—

माझिया लोचनां । नों पहा । हो पहा ।
श्रीनिशा । देविचा । राष्ट्रविस् । तार हा ।

असल्या कविता लिहिण्यापेक्षां 'लावण्या, छक्कडी, पदें लिहिणें फार श्रेयस्कर, असं तो म्हणत असे !

इंद्राला 'सहस्राक्ष' कां म्हणतात याविषयीं त्यानें एकदां अशी **विनोदपर कोटि** केली होती कीं, त्याला उपदंश झाला होता, त्यामुळें त्याचे सर्व अंगभर जे व्रण पडले त्यांना डोळे म्हणत ! श्रीमंतांनीं पितळ घातलें तरी सोनेंच. कै० राम गणेश गडकरी हे उत्तम विनोदी होते असा त्यांचा लौकिक आहे. त्यांनीं एकदां असाच **सीतेबद्दल** विनोद केला होता. बोलण्याच्या भरांत मागचा पुढचा पाचपोंच न ठेवितां 'सीता' ही जनकाला केराच्या पेटींत सांपडलेली बिनवारशी पोरगी होती, असें ते बोलून गेले ! अशाच प्रकारचा विनोद करण्यांत रा. रा. ग. म. मराठे अक्चुअरी यांचा हातखंडा आहे. 'विलायतविहार' या मथळ्याखालीं त्यांचीं केसरींत फार दिवसांपूर्वीं कांहीं पत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या पत्रांत वरीलसारखा विनोद अगदीं ओतप्रोत भरला आहे.

अशा विनोदाला—पितृकच्छमोचनविनोदाला—निदान प्रस्तुत लेखक तरी 'विनोद' म्हणून संबोधावयास तयार नाहीं ! महाराष्ट्र जन्मतः विनोदी नाहीं. गांभीर्य हें महाराष्ट्राचें वैशिष्टय आहे. महाराष्ट्राला—हाडाच्या खऱ्या महाराष्ट्राला—हा विनोद पचणें शक्य नाहीं. विनोदाच्या वरील उदाहरणावरून

'मनुष्य आपल्यावरून जग कसें ओळखतो' हें मात्र चांगलें प्रत्ययास येतें खरें!

'जें पोटीं तेंच ओठीं' असें विनायकाचें वर्तन असे. 'खायचे दांत वेगळे व दाखवायचे निराळे' असें त्यांजवळ नसे. रा. रा. गोविंद पांडुरंग देवधर यांस त्यांनीं इ. स. १९०५ मध्यें लिहिलेलें पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें असें:—

धरणगांव—खानदेश श्री. ५।९।१९०५

"विनायका" चा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलें माझ्या कवितेचें मार्मिक परीक्षण वाचून आनंद झाला. आपल्यासारखे मार्मिक काव्यपरीक्षक फार थोडे आहेत. आपण दाखविलेले दोष सुधारण्याचा मी अवश्य प्रयत्न करीन. माझी सुमारें आठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली कविता देखील आपल्या स्मरणांतून गेलेली नाहीं, यावरून मी 'तीर आणि गाणें' नांवाची कविता मागें करमणुकींत प्रसिद्ध केलेली होती, तिची सार्थकता झाल्यासारखें वाटतें' असें निर्भीड परीक्षण माझे मित्र कवि केशवसुत, माधवानुज, चंद्रशेखर व टिळक यांच्या कवितेचें झाल्यास त्यांसहि त्यांच्या कवितेचे गुणदोष कळून येतील. गुणांबरोबर दोष हे असावयाचेच पण ते ज्याचे त्यास दिसून येत नाहींत. शिवाय मनुष्याची आत्मयोग्यतेची जाणीव बहुधा चुकलेली असते. म्हणून असले परीक्षणलेख अगदीं अवश्य होत.

२. काव्यरत्नावलीचें पात्र फार कोतें आहे, हें आपण जाणतच आहां. असे सविस्तर लेख सांप्र प्रसिद्ध करण्याची तिची ऐपत नाहीं, तेव्हां असे लेख इंदुप्रकाश किंवा ज्ञानप्रकाश अशा पत्रीं प्रसिद्ध झाल्यानें रत्नावलीकडे लोकांचें लक्ष वेधविल्याचें श्रेय आपणांस येईल.'

३. कांहीं विशिष्ट हेतूनें मीं कांहीं उपाख्यानें लिहिलीं आहेत व तीं अशा क्रमानें प्रसिद्ध होत आहेत.

१ जुलै—ध्यास तो भास

२ आगष्ट—गणिकोद्धार

३ सप्टेंबर—वीरमती

४. आक्टोबर—मोहानंतर
५. नवंबर—सत्त्वरक्षण
६. दिसेंबर—पातकांचा झाडा.

पहिल्या दोहोंची छाननी आपण केलेलीच आहे. आतां वीरमती आपल्यास मिळाली असेलच. त्याच अंकाच्या मलपृष्ठावर ' माधवानुजांचा ' अभिप्राय दिसून येईल. ' वीरमती ' आपल्यास कशी काय आवडली तें कृपेनें मला परभारें कळवाल काय ?

४. हल्लींच्या लोकस्थितीस कांहीं विशेष बोध काव्यद्वारां व्हावयास पाहिजे आहे असें मी समजतों. तिकडे माझ्या बहुतेक कविबंधूंचें अलक्ष दिसतें. ती उणीव दूर व्हावी म्हणून या उपाख्यानांचा जन्म आहे. कांहीं वैराग्यपर व कांहीं वीरश्रीपर आहेत. शृंगार हा दोहोंतहि अंगभूत आहेच. तरी अशा आख्यानाला उपयोगी होतील, अशा कांहीं कथा आपणांस माहीत असल्यास मला कृपेनें कळवा.

५. आपण मला बहुत दिवसांपासून जाणत आहां. मी मात्र आपणांस आतांच ओळखूं लागलों. तेव्हां ही ओळख स्नेहरूप पावो अशी इच्छा प्रदर्शित करून आपली रजा घेतों.

आपला नम्र कवि–मित्र.

(Sd) Vinayak Janardan
Karandikar.
Dharangaon—Khandesh.

आपल्या समकालीन कविबंधूंबद्दल विनायकाचे अंतःकरणांत आदर होता कीं अनादर होता, व प्रेम होतें कीं वैर होतें याचें दिग्दर्शन वरील पत्रांत सुंदर झालें आहे. रा. रा. नरहर शंकर रहाळकर यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी मासिक मनोरंजनांत केशवसुतांच्या चरित्रासंबंधीं एक सुंदर लेखमाला लिहिली आहे. सदर लेखमालेपैकीं एका लेखांत त्यांनीं केशवसुताचे गुणगौरव गातां गातां बिचाऱ्या विनायकावर उगीच दोनचार शिंतोडे उडविले आहेत.काशीस जातां काशीदास व गयेस जातां गयादास, या दृष्टीनें पाहिलें तर त्यांनीं लिहिलें तें ठीकच आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे.परंतु अशा लिहिण्यानें एकाची स्तुति करितां करितां दुसऱ्याच्या अकारण निंदेचें पाप आपण आपल्या डोक्यावर घेतलें हें

त्यांचे लक्षांत आलें नाहीं असें दिसतें. विनायकाचें वर्तन एककल्ली होतें व त्याची वृत्ति बेफिकीर असे, असें मागें सांगितलेंच आहे. समाजांत तो अगदीं बावरल्यासारखा होत असे. कवींना योग्य अशा एकांतांत त्याला फार बरें वाटे. विनायकांनीं केशवसुतांना टाळण्याचा प्रयत्न केला एवढेच आपल्यासमोर आहे; पण तसें त्यानें कां केलें किंवा त्या वेळची परिस्थिति काय होती त्याचा मात्र उल्लेख नाहीं! विनायकानें भडगांवीं जाऊन केशवसुतांची क्षमा मागितली असें रा. रहाळकर लिहितात, पण ती त्यांनीं स्वतःच्या वर्तनाबद्दल पश्चात्ताप होऊन मागितली किंवा त्या वेळेस केशवसुत रागावल्यासारखे दिसले म्हणून मागितली हें कांहींच सांगितलें नाहीं. विनायक रंगेल मित्रांसह येत होता असें म्हटलें आहे. कदाचित् खरेंहि असेल. त्याला रंगेल मित्र नव्हते किंवा तो व्यसनाधीन नव्हता हें केव्हांहि नाकबूल करणें शक्य नाहीं! परंतु त्या वेळीं बरोबर असणारे गृहस्थ रंगेल मित्रच होते किंवा नाहीं आणि त्यांच्यामुळेंच त्यांनीं केशवसुतांना टाळण्याचा प्रयत्न केला कीं काय वगैरे निश्चितपणें कांहींच सांगणें शक्य नाहीं! विनायक हा धुळ्यास व इतरत्र उत्तम इंग्रेजी अर्ज लिहिणारा म्हणून प्रसिद्ध असे. संभावित वकिलांबरोबर असणाऱ्या गांवढळ लोकांप्रमाणेंच कदाचित् कांहीं रंगेल लोक अर्जानिमित्त किंवा दुसऱ्या कामाकरितां त्याच्याबरोबर असणें संभवनीय आहे. रा. रहाळकर यांनीं ज्या अर्थानें 'रंगेल' हा शब्द वापरला आहे त्या अर्थानें विनायक स्वभावतः रंगेल नव्हता. स्वभाव फकीरी व बेफिकीर! परंतु प्रसंगानें मात्र तो रंगेल होई. असो.

उपरिनिर्दिष्ट पत्राचे चवथे पॅरिग्राफांत विनायकानें आपल्या एका भावी आक्षेपकाचे शंकेस उत्तर अगाऊ देऊन ठेविलें आहे. मित्र रा. रा. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर हे आपल्या मोहक लेखनचातुर्यानें महाराष्ट्रास आतां परिचित झाले आहेत. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या संस्कृत कविपंचकाचे धर्तीवर त्यांनीं आधुनिक पण गत महाराष्ट्र कवींच्या काव्यांचें* सुंदर विवेचन आरंभिलें आहे. नवयुगाचे मे व जून १९२० च्या जोड—अंकांत त्यांनीं

---

* हे सर्व लेख एकत्र संकलित करून श्री. माडखोलकरांनीं ते 'आधुनिक कविपंचक' या नांवानें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केले आहेत.

विनायकाच्या कवितेचें मोठें मार्मिक व सुंदर विवेचन केलें आहे. त्यांत ते एका जागीं म्हणतातः—' विनायकाचीं हीं सर्वच गाणीं गोड आहेत असें नाहीं. ' पद्मिनी, ' ' दुर्गावती, ' व ' संयोगिता ' हीं गाणीं बरीं साधलीं आहेत. विनायकाच्या इतर कवनांच्या मानानें गाणीं साधारणच आहेत; या गाण्यांतील ' कृष्णाकुमारी, ' हें गाणें उत्तम आहे. परंतु या रमणीरत्नमालेंतून रावसाहेब पेशव्यांच्या पतिनिष्ठ पत्नी ' रमाबाई ' व झाशीची पराक्रमी राणी दिगंतकीर्ति ' लक्ष्मीबाई, ' हीं दोन महाराष्ट्रीय युवतिरत्नें कशीं गळलीं देव जाणे! हा बहुधा ' पुरुषाचा धर्मभ्रम ' असावा.

माडखोलकरांचा हा ' पुरुषाचा धर्मभ्रम ' चुकला आहे. विनायकाचें इतिहासाचें वाचन फारच अल्प होतें असें दिसतें. विनायकानें आपल्या गाण्याकरितां जीं हीं रमणीरत्नें निवडलीं तीं त्याला मराठी जुन्या क्रमिक पुस्तकांच्या खाणींतच मिळालीं. पतिनिष्ठ रमाबाईसाहेब व दिगंतकीर्ति लक्ष्मीबाई यांचीं चरित्रें जर त्याला त्या क्रमिक पुस्तकांत मिळालीं असतीं किंवा उपरिलिखित पत्राचे ४ थे पॅरिग्राफांत त्यानें रा. देवधर यांस लिहिल्या-प्रमाणें त्याला जर कोणी कवि-मित्रानें कांहीं आख्यानें लिहून पाठविलीं असतीं तर हा रमणीरत्नहार आहे याहून मोठा झाला असता खास.

इ. स. १८९७ हें साल महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासांत फार महत्त्वाचें आहे. प्लेगचा कहर, रँड व आयर्स्ट यांचे खून, लोकमान्यांचा बंदीवास व चाफेकर बंधूंची फाशी वगैरे गोष्टींनीं हें साल चिरस्मरणीय झालें आहे. या सालीं धुळ्यासहि प्लेग होता. मंडळी गांवाबाहेर रहात होती. श्रीगणेश उत्सवहि अर्थात् झोंपड्यांतूनच झाले. या सालीं विनायकानें विनायकाची पूजा " **रोगें पीडित नगरें नसती योग्य वसायाला,** " या पद्यानें केली.

हें पद आतां संपूर्ण उपलब्ध झालें असून तें पुढें छापलें आहे. [अनुक्रमांक २ ची कविता पहावी.]

इ. स. १९०८ सालीं प्रो. शिवराम महादेव परांजपे कैदेंत असतां ते वारल्याची अफवा उठली होती. त्या वेळीं विनायकाला इतका कांहीं चेव आला होता कीं, त्याचें वर्णन करणें कठिण आहे. या वेळीं त्यानें खालील कविता लिहिलीः—

पद [चालः—दो दिवसाची]

देवघरासम पूज्य मानिती देशभक्त बंधनस्थलें,
देशभक्त ज्या चढे सुळावर जयस्तंभ ते उभारले;
अंगारा लाविती चितेचा देशभक्त जीवरी जळे !
देशभक्तयश गाऊन कवी धन्य जाहले भले भले ! १

याच सालीं त्याचें प्रभावती नाटक संपूर्ण होऊन तें श्रीकरुणेशप्रासादिक नाट्यकलाप्रवर्तक संगीत नाटक मंडळीनें बसवावयास घेतलें. हें नाटक लिहावयास त्यानें इ. स. १८९२ त आरंभ केला होता. रा.रा. श्री. कृ. कोल्हटकर यांचें संगीत वीरतनय बाहेर पडल्यावर या गर्भावस्थेंतील नाटकाला त्यानें 'वीरतनया' हें नांव द्यावयाचें योजिलें होतें. हेतु हा कीं, कोल्हटकरांच्यावर एक मात्रा चढवून आपण त्याच्यावर सरशी करावी; पण चिकाटीच्या अभावीं तें नाटक त्याच्या स्वतःच्याच मनाजोगें उतरलें नाहीं व तशांतून नाट्यकलाप्रवर्तक मंडळीकडूनहि त्याचा योग्य परामर्ष झाला नाहीं असें ऐकिवांत आहे; पण हें खरें वाटत नाहीं. हें नाटक मूळांतच इतकें कडक लिहिलेलें होतें कीं, तें मूळ स्वरूपांत रंगभूमीवर येणें अशक्य होतें. सध्यां रंगभूमीवर होत असलेलें प्रभावती नाटक मूळाच्या षोडशांशहि शिल्लक उरलें नाहीं !

विनायकानें नाट्यशास्त्राचा चांगला अभ्यास केला होता. त्यानें नाटकांत कोठें काम केल्याचें ऐकिवांत नाहीं; पण तो उपजत नट होता. नानाप्रकारचे चेहरे बदलण्यांत त्याचा हातखंडा असे. मुलांना वेडीं वांकडीं तोंडें करून गाणीं म्हणून दाखविण्यांत त्याला फार कौतुक वाटे. तसेंच युरोपियन लोक मराठी अगर संस्कृत श्लोक म्हणतांना अगर त्यांच्या पद्धतीचें गाणें, नाच वगैरे करतांना जशीं तोंडें करितात त्याप्रमाणें तो हुबेहुब करीत असे. एकदा त्याची व त्याच्या वडील बंधूंची रस्त्यांत गांठ पडली. त्या वेळीं वडील बंधूंच्या दृष्टीस पडणें त्यास इष्ट नव्हतें. तेव्हां त्यानें चटकन् आपली लांब हनुवटी (हा त्याच्या शरिरांतील विशेष होता. त्याचा फोटो पहा.) गळ्यांत खुपसून, डोळे फिरवून, कोटाच्या बाहीचा भाग मोकळा सोडून थोट्या हाताच्या मनुष्याप्रमाणें केलें. हें सोंग त्याला इतकें उत्तम साधलें कीं, त्याच्या बंधूनें त्यास मुळींच ओळखलें नाहीं. ते निघून गेल्यावर पुन्हां पूर्ववत् चेहरा करण्यास त्यास पांच मिनिटें म्हणजे बराच काळ लागला !

प्रवेशांची निवड कशी करावी, त्याची मांडणी कशी असावी, रंगभूमि बंद न पडूं देतां सारखी सुरू कशी ठेवावी, प्रेक्षकांचीं मनें व नेत्र हीं सारखीं कशीं लोभवून घ्यावींत, रसाचा अपकर्ष न होऊं देतां त्याचा सारखा उत्कर्ष कसा होऊं द्यावा वगैरे गोष्टींत त्यानें चांगलें नैपुण्य संपादन केलें होतें.

धुळें हायस्कुलांत ग्यादरिंगचे वेळीं एकदां संगीत शाकुंतल नाटक मुलांनीं बसविलें होतें. त्या वेळीं विनायकानें त्या नाटकांत स्वतः एक पद करून घातलें होतें. चवथ्या अंकांत शकुंतला कण्वाश्रम सोडून जाते त्या वेळीं तिच्या सख्या सखी विरहामुळें खिन्न होऊन खालीं पहात उभ्या असतात. त्या ठिकाणीं त्या सख्यांच्या तोंडीं कांहीं तरी पद * असणें अवश्य आहे असें त्यास वाटून त्यानें खालील पदाची योजना केली:—

भैरवी.

साखिविण मजला दशदिशा । सर्वथा शून्यशा ।
भासती, लोटती, आंसवें लोचनीं ॥ ध्रु० ॥
उदास आश्रम लोचनांपुढें नको नको मजला,
शकुंतलाप्रियस्थलावलोकन कारण अश्रुजला;
प्रिय ताता । मज आतां । करमेना । विरमेना ।
टाकुनि गेली सखी । हाऽऽऽय हायऽऽऽहाय ! १

---

* किर्लोस्कर नाटक मंडळीनें, याच प्रसंगीं म्हणण्याकरितां एकादें चांगलें पद करून मागितल्यावरून विनायकानें त्यांस खालील–

पद—

आहे सम दुःखद सकला । सखये प्रियविरह. ध्रु०
तृण गिळवेना हरिणातें । दुःखें कंठभाग दाटे
लतिका अश्रूसम येथें । गाळिति टपटप जीर्णदला ! १

करून दिलें. प्रस्तुत पदाचें आणखी एकादें कडवें असावें असें वाटतें. हें प्रियंवदेचें भाषण असून मूळ श्लोक असा:—

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तवर्तना मयूर्यः ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चत्यश्रूणीव लताः ॥ १ ॥

वर दिलेलें पद्यमय भाषांतर गोळाबेरीजच आहे, परंतु हृदयंगम आहे.

कै. देवल यांच्या संगीत शारदा नाटकांत असाच एक प्रसंग आहे. त्या प्रवेशांत बऱ्याच मुली संगमनाथाच्या दर्शनाला म्हणून येतात. देवास नमस्कार करितात व जातात. वस्तुतः येथें एक प्रार्थनापर पद घातलें असतें तर बरें झालें असतें असें विनायकास वाटून त्यानें त्या ठिकाणीं खालील पद्याची योजना केली.

पद [चाल—चालुनि चालुनि अति......]

त्रिभुवनपति गिरिजाधव सांबा।
मानिती, पूजिती, स्तविती ज्या
नारदतुंबर नित्य स्तवितसे अंबा ! ॥ धृ० ॥
त्रिपुरारी, शुलधारी, भक्ता तारी हृदयांतरिं घ्यावा। १
गातां तरी, ताप हरी, परोपरी,
नामा घेतां संसारसागर पार करी तारी मदनारी ! २

वरील दोन्ही पद्यें अगदीं साधींच आहेत खरीं पण त्यांवरून त्यांची नाट्यांतील मार्मिकता चांगली दिसून येते.

आलफ्रेड किनरीवाला झाला या प्रसंगावर इंग्रेजींत एक नाटक आहे व त्याचें रूपांतर करावयास त्यानें आरंभ केला होता. हें रूपांतरित नाटक किती लिहून झालें होतें, पुरें झालें कीं नाहीं वगैरेबद्दल कांहींच माहिती मिळत नाहीं. इ. स. १९०७ मध्यें जळगांवीं भरलेल्या कविसंमेलनांत, खाजगी बैठकींत त्यानें त्या नाटकांतलें खालील पद स्वतः म्हणून दाखविलें होतेः—

पद

धिग् धिग् जो देशाचें। गाई गीत अपयशाचें।
मी निजदेशयशोगानीं। वाहिली असे सदा वाणी।
माझीं प्रोत्साहक गाणीं। पडतां ओझरतीं कानीं।
स्फुरती वीरांचे बाहू,
म्हणाति स्त्रिया रणिं जाऊं,
त्यजती मुलें दिला खाऊ,
गति यापरिस
ऐकतां सरस
भीति दे अरिस
तेंच मम जिव्हाग्रीं नाचे। जगीं मी त्याकारितां वाचें ! १

हें स्वतःचें गीत त्याला फार आवडत असे. Scott च्या Patriotism च्या गीतापेक्षांहि हें पद सरस वठलें आहे असें तो वारंवार म्हणत असे. मुलांनीं खाऊ टाकणें म्हणजे भक्तीची परमावधि होय ! शेले व बायरन हे त्याचे इंग्रजीमधील आवडते कवि होते. मराठी जुन्या कवींपैकीं मोरोपंत, मुक्तेश्वर व श्रीधर यांवर त्याचा फार भर असे. आधुनिकांत त्र्यंबक बळवंत दाणी व घंटय्या हे त्याचे आवडते कवि होत. नवनीत हा त्याचा अत्यंत आवडता ग्रंथ. रिकाम्यावेळीं तो त्याचींच पारायणें करी. विषयानुरूप शब्द-योजना कशी करावी व शब्दांचे दौर्भिक्ष कसें टाळावें या दोन गोष्टी मला पंतांनीं शिकविल्या असें तो वरचेवर म्हणत असे. खरोखरच बिनचूक व विषयानुकूल व रसोत्कर्षक अशी शब्दयोजना करावी विनायकानेंच. कै. बालकवि हे आपली कविता बाहेर प्रसिद्ध करण्यापूर्वीं विनायकाला दाखवीत असत. 'कसें हाकारूं ? शीडाविण दुर्बल तारू' ही आपली कविता त्यांनीं विनायकास दाखविली तेव्हां त्यानें फक्त तींतील 'दुर्बल' हा शब्द काढला व त्याचेऐवजीं 'दुबळें' हा घातला. अवघा एकच शब्दाचा फरक; पण तेवढ्यानें त्या ओळीला किती स्वारस्य आलें याची कल्पना खऱ्या काव्यमर्मज्ञालाच होईल. असो.

विनायकाचें चरित्र व त्याची कविता यांचा मेळ घालणें सोपें नाहीं. विनायकाची वाणी जर इतकी ओजस्वी, गंभीर व राष्ट्रविचारांनीं व भाव-नांनीं थवथबलेली आहे तर तिचा परिणाम त्याच्या स्वतःच्याच वर्तनावर कसा कांहीं झाला नाहीं? श्रीसमर्थ तुकारामादि सत्पुरुषांच्या वाणीनें जें कार्य झालेलें आहे व अद्यापिहि होत आहे त्याचा शतांश तरी कार्यभाग या आधुनिक केशवसुतविनायकादि राष्ट्रशाहिरांच्या जिवंत वाणीनें केला आहे काय किंवा पुढें ती करील काय ? वगैरेसारखे बरेच प्रश्न प्रस्तुत लेखकाकडे सोडविण्याकरितां आलेले आहेत. त्यांना वेगवेगळीं उत्तरें देत बसण्यापेक्षां या वाहत्या गंगेंतच हात धुवून घेणें अव्यवहार्य होणार नाहीं असें वाटतें. आचार, विचार व उच्चार हे तिन्ही शब्द अगदीं परस्परावलंबी आहेत. ही तीन शब्दांची त्रिपथगा ज्यानें आपल्या अंगीं मुरवली आहे त्याच्याच वाणीला तेज चढतें. त्याच्याच वाणीला जिवंतपणा येतो. छे ! छे ! पण हें काय झालें? शांत पापं ! विनायकाच्या काव्याचें विवेचन करण्याचें कार्य प्रस्तुत लेखकाचें नाहीं.

प्रो. पटवर्धन व लेखकाचे परम स्नेही रा.रा.ग. त्र्यं.माडखोलकर यांनीं तें काम आपल्या शिरावर घेतलें आहे. पैकीं प्रोफेसर साहेबांचा लेख प्रस्तावनारूपानें या पुस्तकांतच समाविष्ट झाला आहे. माडखोलकरांचा लेख नवयुगांत प्रसिद्ध होऊनहि चुकला आहे. या उभयतांच्या मार्गांत अतिक्रमण करणें श्रेयस्कर नाहीं. विनायकाचें चरित्र कथन करणें हेंच कार्य प्रस्तुत लेखकाच्या वांट्याला आलें होतें तें त्यानें यथाशक्ति व यथामति बजाविलें आहे. आतां कविनायक विनायकाच्या एका भक्तानें—कवि लक्ष्मणसिंहानें—रा. रा. लक्ष्मण नारायण फडनीस बी. ए. एल्एल्. बी. वकील जळगांव यांनीं गायिलेल्या पद्यानेंच त्याच्या कीर्तिदेहसमाधीवर पूजा बांधून हें चरित्रलेखनाचें कार्य पुरें करूं म्हणजे झालें.

संग्राहकाचे दोन शब्द.

वीणा—* काव्यमालेच्या प्रथम झणत्काराचे मलपृष्ठावर मित्रवर्य रा. रा. नारायण महादेव भिडे, बी. ए. यांनीं प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें ' विनायकाची कविता ' प्रसिद्ध करण्याचें महत्त्वाचें कार्य प्रस्तुत लेखकानें मोठ्या आनंदानें स्वीकारिलें; व तें तो आज बरोबर चार वर्षांनीं महाराष्ट्रास या दृश्य स्वरूपांत सादर करीत आहे. प्रथम विनायकाची कविता संकलित करण्याकरितां त्यानें केसरी, लोकसंग्रह, ज्ञानप्रकाश व संदेश या प्रसिद्ध वर्तमानपत्रद्वारें जाहीर विनंतिपत्र प्रसिद्ध केलें; पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. पुढें जवळ असलेल्या कवितांची यादी करितां त्या अवघ्या ३५।३६ च भरल्या. ' मनोरंजनां ' त प्रसिद्ध झालेल्या कवितांच्या नकला भोराहून रा. भिडे यांनीं करून पाठविल्या व ' केसरीं 'त प्रसिद्ध झालेली विनायकाची एकच कविता ' प्रो. छत्र्यांचा केसरी ' ही नागपुराहून रा. रा. आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे यांनीं लिहून पाठविली. विनायकाच्या स्नेहीमंडळांत चौकशी करितां कोणी म्हणे त्यांच्या कविता शेंदीडशें भराव्यात, तर कोणी म्हणे त्यांची संख्या २५० वर खास जाईल ! परंतु कोणाच्या संग्रहास कांहींच नाहीं. ' करमणूक ' पत्रांत त्यांच्या कविता फार आल्या आहेत असें ऐकिल्यावरून कै. हरिभाऊ आपटे यांच्याकडून करमणुकीच्या सर्व फायली मागून घेऊन त्या चाळल्या, पण त्यांत खुद्द विनायकाच्या नांवाखालीं प्रसिद्ध झालेली अशी एकच कविता ' स्त्री व पुष्प ' ही आढळली !

अनेक प्रयत्न करूनहि विनायकाच्या स्फुट कविता अवघ्या ३८ च भरल्या. त्या सर्वच उत्तम असल्यामुळें त्यांत निवड करणें कठिण झालें म्हणून वेंचे काढण्याचे भरीस न पडतां सर्वच कविता छापून काढण्याचें ठरविलें. चरित्र-विषयक माहिती पुरविण्याचे कामीं काव्यरत्नावलीचे संपादक रा. रा. नारायण

---

* सदर काव्यमालेच्या प्रथम झणत्कारांत कै० केशवसुत कवींच्या निवड कवितांचा संग्रह केला असून त्यास प. वा. कवि ना वा. टिळक यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे. पुस्तकें प्रस्तुत लेखकाकडे मिळतात.

नरसिंह फडणीस, त्यांचे चिरंजीव लक्ष्मणराव फडणीस, धुळ्याचे वकील रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव, बैतूलचे वकील रा. रा. गोविंद पांडुरंग देवधर व इंदूरचे सत्कवि रा. रा. नरहर शंकर रहाळकर यांनीं फार साह्य केलें, व याबद्दल लेखक त्यांचा फार आभारी आहे. रा. लक्ष्मणराव ऊर्फ बापूसाहेब फडणीस वकील जळगांव यांनीं इतकें साह्य केलें कीं, त्याच्या अभावीं प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध करणें खरोखरीच दुष्कर झालें असतें. अर्थात् पुस्तक अशा उत्तम रीतीनें बाहेर येण्याचें सर्व श्रेय त्यांना आहे.

विनायकाच्या फोटोचे व हस्ताक्षराचे ब्लॉक्स करवून देण्याचे कामीं व इतरहि कांहीं बाबतींत लेखकाचे मित्र मुंबईचे सुप्रसिद्ध कवि रा. रा. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर यांनीं फार साह्य केलें, व याबद्दल लेखक त्यांचाहि आभारी आहे.

या पुस्तकांतील दुसरी निर्देश्य गोष्ट म्हणजे त्यास रा. रा. वासुदेव बळवंत पटवर्धन, प्रोफेसर फर्ग्युसन् कॉलेज पुणें यांनीं लिहिलेली विद्वत्ताप्रचुर, सुंदर व मार्मिक प्रस्तावना ही होय. प्रोफेसर साहेबांनीं वेळांत वेळ काढून प्रस्तुत पुस्तकास सुंदर प्रस्तावनेची जोड दिली याबद्दल हा जन त्यांचा फार फार आभारी आहे.

शेवटीं ज्या हृदयस्थ जनार्दनानें, परम मंगल परमात्म्यानें, सत्य संकल्पाच्या दात्यानें प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची प्रेरणा करून तें घडवून आणिलें त्याला अनन्यभावें शतशः प्रणाम करून व श्रीज्ञानेश्वरांच्या शब्दांनींच त्याजपाशीं खालील वरदान मागून सदर दोन शब्द आटोपतों.

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ॥
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १ ॥
जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रति वाढो ॥
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥
दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ॥
जो जें वांच्छील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥
वर्षत सकल मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ॥
अनवरत भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥

१२१, बुधवार पेठ, पुणें. } सर्वांचा कृपाभिलाषी,
भाऊबीज शके १८४२. } अनंततनय.

अनुक्रमाणिका

कवि विनायक जनार्दन करंदीकर.

जन्म
इ. स. १८७२.

देहावसान
इ. स. १९०९.

दसरा-

फिरतें कालचक्र भूवरी
दसरा ये प्रति संवत्सरीं
पूर्वजस्मरण आम्हांस देतसे परी
सोडवे न ध्यास याच राहिलें दुरी १

झालों आम्ही घरकोंबडे
थिजलों शब्दजाल कोरडे
शस्त्राचे वादळ कृतीविण फिकें पडे
आंधळेंच वर्तन अम्हां निस्त्राण नडे.

विनायक.

कवि विनायक जनार्दन करंदीकर.
यांचे हस्ताक्षर

विनायकाची कविता

१ ईशस्तवन

[चाल—कृष्ण मुरारी...]

देवि दयाळे प्रणति करिति तुज बाळें।
तूंचि गगन, उदक, पवन, तूं त्रिभुवन, तेज-किरण।
अघटित कृति। तव वसुमति। प्रकट दिसति लोकपाळे॥ ध्रु० ॥
तुझिया लीलामात्रें सतत विहरतात खगगण गगनांत शांत,
जलचर चरती जलांत, तिमिर नाश, कर प्रकाश,
पुरविं आस, धरुनि चरण, तव बहुजन भव उतरुन।
पार झाले। देवि० ॥ १ ॥

---

२ दत्तदर्शन

दिसे स्वरुप हें किती मनोहर। रतिमदनाहुनि
अतिशय सुंदर॥
जटाजूट शिरिं मुकुट विराजे
भस्म—विभूषित काया। शोभते किती अत्रितनया
कांति परम सुकुमार।
विधाताही जाणुं शकेना अनंता स्वरूपा दिसे ॥ १ ॥

३ गणेशपूजन

[चाल—पतीतपावन नांव ऐकुनी]

रोगें पीडित नगरें नसतीं योग्य वसायाला
म्हणुनि बांधिले पुण्याश्रम, निर्मिला पर्णशाला. ध्रु०

गणरायाची मूर्ति मंगला स्थापूं त्या स्थानीं
नेत्रावाटे खळखळ वाहे दुःखानें पाणी
विघ्नहरातें प्रेमें न्हाणूं त्याच आंसवांनीं
वाहूं पट जो कर वसन्यानें जीर्ण असे झाला. १

अशा प्रसंगीं तिलक लावणें महत्प्रयासाचें
दिसो दिसेल सुनें त्यावेगळें भाळ गणेशाचें
पुष्प एक वाहून टाकिलें आहे चांफयाचें
दुसरें मिळवावयास जाऊं—करूं उद्यमाला. २

कामांधकरीं पडती, रडती युवती दिनरात
दीर्घ उसासे त्यांचे येथें धूप-तुल्य होत
सर्वग्रासी दिसे पेटली परसत्ता-ज्योत
तिनेंच ओवाळूं देवाला, करूं मंगलाला. ३

सार वस्तुंचा लोट सारखा परदेशीं जातां
नैवेद्यास्तव कांहीं नुरलें, काय करूं आतां ?
किती आळवूं, गाऊं, ध्याऊं तुम्हा दीननाथा
रचिले, रचितों अपराधांचे शत पोटीं घाला. ४

४ परापूजा

(श्रीशंकराचार्यांच्या मूळ संस्कृतावरून)

[चाल—चंद्रकांत राजाची...]

चराचरीं तूं आवाहन ये काय तुझ्या कामीं ?
सकलाधारा द्यावें तुजला काय आसना मीं ? १
निर्मल जो, त्या केले ठरती अर्घ्यपाद्य वाया.
कर वाहेना आचमन तुला शुद्धाला द्याया. २
घालूं कैसें तुला निर्मला देवा ! स्नानातें ?
विश्वोदर तूं तुला वहाया पट कवण्या हातें ? ३
निरालंब तूं उपवीताचें महत्त्व तुज नाहीं.
नसे वासना, फुलें सुवासिक निष्फल त्या ठायीं. ४
गंधाची थोरवी कोणती नसे लेप ज्याला,
स्वतां रम्य तूं फिकी तुजपुढें पडे रत्नमाला. ५
सदा तृप्त तूं, नैवेद्याचीं काय तुला वाणें.
विभो ! तुष्ट तुज कसें करावें म्यां तांबूलानें ? ६
नसे अनंता ! प्रदक्षिणेचें बल माझ्याठायीं,
अभिन्न तूं मी, मग कवणाच्या लागावें पायीं ? ७
तुजला स्तवितां हात टेंकिले जेथें वेदांनीं,
कशी टिकावी तेथें वाणी मग बापुडवाणी ? ८
स्वयंप्रकाशी काय त्यापुढें नीरांजनज्योती ?
विसर्जन तुला कोठें ? विश्वें नांदविसी पोटीं. ९
कळून सारें सजलों देवा ! तुझ्या पूजनासी,
भय न लेंकरा वाटे जाया निज जनकापाशीं. १०

बुकले मुकले शब्द मुलाचे गोडच जनकातें,
बालिश लीला बघून त्याच्या मनीं हर्ष दाटे. ११

अजाण मी लेंकरूं, तुजकडे जनकाचें नातें,
तव सेवेचा देवा ! ओढा असे मात्र मातें. १२

येईल तशी करितां सेवा गोड करुनि घ्यावी,
पुण्यपदाची जोड वत्सला ! विनायका द्यावी. १३

---

५ सत्य, दिव्य आणि शांत !

[राग—भूप. चाल—ख्यांडची]

भुलवाया मानवास,
हें अफाट थोर विश्व,
भगवंतें क्षणभंगुर, खेळ सजाविला !
हा खेळ नटाविला ! १

आनंदें वदन खुले,
दुःखानें अश्रु गळे,
फसवणूक सारी ही; स्वर्ग काय तो !
हो सत्य भासतो ! २

जो सायंमेघावर
रंग दिसे अति सुंदर !
तेथें तो क्षणमात्राचि, विलसतो परी !
हो कीर्ति त्यापरी ! ३

प्रेमाऽशा यौवनभर
थडग्यावरचा मोहर,
हा काढुनि आणियला: स्वर्ग काय तो!
हो दिव्य भासतो:
भवसागर दु:खजलीं,
मनुजकुलें सांपडलीं,
लाटासरशीं वहात, नित्य चाललीं!
तीं घोर वादळीं:
कल्पनाप्रभा, विचार
किरण अल्प ही खडतर,
मार्ग उजळितात मात्र, स्वर्ग काय तो!
हो शांत भासतो. ४

६ शिवराजदर्शन

[चाल—उद्धा बघ जातें...]

गडावर जाऊं। शिवराजदर्शना लाहूं. ध्रु०
भुललों पूर्व विसरलों सारें,
अंगीं भरलें नूतन वारें,
मूर्खत्वाचे तुटती तार,
सत्य तें पाहूं. १
आली नयनांवर अंधारी,
न दिसे न कळे स्वकर दुपारीं,

सहजच भिस्त परांवर सारी,
स्वरूपा पावूं. २

खान पराचें, पान पराचें,
भान ज्ञान स्थान पराचें,
उरलें अंतीं काय स्वतांचे,
शोधना धांवूं. ३

परतेचा दृढ घेरा पडला,
स्वभाव त्यायोगें अवघडला,
चिंताभृंग मनाला जडला,
घालवूं बाऊ. ४

सद्गुरुविना सोय न दुसरी,
व्यसनसागरीं ती एक तरी,
निर्णय पैल तडीला उतरी,
चला त्या ध्याऊं. ५

आमचा गुरु श्रीशिवराणा,
पुनरुज्जीवनहेतु पुराणा,
महाराष्ट्रवीर्याचा बाणा,
संकटीं वाहूं. ६

देह तयाचा, जीव तयाचा,
नेत्र श्रवण तयाची वाचा,
सर्व तयाचें, ज्याचें त्याच्या,
कारणीं लावूं. ७

घालूं लोटांगण तच्चरणीं,
पाहूं रूप तयाचें नयनीं,
लावूं जीव तद्गुण श्रवणीं,
तद्यशा गाऊं.

७ महाराष्ट्र लक्ष्मी

[**चाल**—जरि कोणा श्रीमंताची...]

महाराष्ट्र-लक्ष्मी मातें जगीं धन्य वाटे,
यशोगीत तीचें गातां मनीं हर्ष दाटे. ०

पुनः पुन्हां परचक्रानें ताडिली बिचारी,
दीर्घकाल खचली होती पारतंत्र्यभारीं,
द्वादशाब्द दुष्काळानें जाहली भिकारी,
संकटांत तीच म्हणोनी करी उंच माथें. १

मावळांत वास, न ठावें जया बाह्य वारें,
नेत्रधर्म ज्यांचे लोकीं कृषीकर्म सारें,
विळा कोयतींच जयांचीं काय तीं हत्यारें,
तेच वीर बनले समयीं मावळे मराठे. २

नये नीट धरितां ज्याला लेखणी करांनीं,
कृपादृष्टि संपत्तीची न ज्याचे ठिकाणीं,
परी यवनसत्तेची जो करी धूळधाणी,
कोण तया शिवरायाच्या पावला यशातें ? ३

साधुसंत झाले, असती, तयांची न वाण,
मात्र रामदासा लाधे समर्थाभिधान,
जो मनीं स्वदेशहिताचें धरोनी निशाण
ध्वजा कौपिनाची मिरवी भारतांत थाटें. ४

कढीभातखाऊ म्हणती ब्राह्मणा जगांत,
दिली कांस ज्यांची म्हणुनी हांसती, हंसोत,
तयांनींच करणी केली प्रसंगीं अचाट,
खोल गढे परसत्ता ती ढासळली लाथें. ५

पूर्व दिव्य ज्यांचें, त्यांना रम्य भाविकाळ,
बोध हाच इतिहासाचा सदा सर्वकाळ,
कासया वहावी चिंता मनीं मग जहाल,
रात्र सरे तेव्हां उगवे दिनहि पूर्ववाटे.

---

८ इतिहासाचें मर्म

आर्या (गीति)

घटियंत्राचा कांटा घडोघडीं, अंक तेच ते दावी,
नियमच इतिहासाची आवृत्ति तशी पुनः पुन्हां व्हावी. १

वर्णाचा, रूपाचा, पोषाखाचा नसे नसो मेळ,
मन एक सर्व भूतीं खेळवितें एकसारखे खेळ. २

दुष्ट जसे, सुष्ट तसे, गांवोगांवीं घरोघरीं असती,
झाले, आहेत, पुढें होणार; समान कालचक्रगती. ३

नलगे कराल दंताहि दंष्ट्रा शत कर तशीं सहस्र मुखें,
दानव मानवरूपें दीनांवर मौज मारितात सुखें.

देव म्हणा, दैत्य म्हणा, सत्त्वतमोवृत्ति अन्य शब्दांत,
युद्ध नव्हे त्यांत नवें जें सांप्रत तेंच कीं पुराणांत. ५

झाले सत्त्वतमांचे अवतार असंख्य आजपर्यंत,
होवो आरंभ कसा, सत्त्वाचा गोड जाहला अंत. ६

केलें महा प्रयत्नें व्याप्त जरी सकल गगन मेघाहीं,
सूर्या लोपविण्याची पूर्णत्वें शक्ति त्याजला नाहीं. ७

सत्त्वांश प्रथम तसा दिसला दबला जरी तमाखालीं,
त्याचा प्रकाश भूवर पडावयाचाच कीं यथाकालीं. ८

सत्त्वीं गुण दुसरा, तें तमोगुणाच्या तमोगुणास हरी,
मिळवी निजरूपा त्या वन्हि जसा वन्हिमय समस्त करी. ९

कौरवपांडवरावणराघवबलिवामनप्रबंधांत,
हा बोध, हींच तत्त्वें, सर्वत्र भरून पूर्ण दिसतात. १०

अथवा जुन्या कथा ह्या कविलाघवनिर्मिता जयां गमती,
नूतन शिवचरिताच पठण तयांची करी निरभ्र मती. ११

शिवचरिताचें चिंतन आशेचें रुजवितें मनीं बीज,
केल्या उद्योगाचें, कळवी, केव्हां तरी घडे चीज. १२

---

९ हृतभागिनी

[चाल—कधिं करितां लग्न...]

तळहातीं टेकुनी ही स्वशिरातें बसली ! ध्रु०

मस्तकीं केश विखुरले,
श्वास चालले, अश्रु लोटले,
गळे जल गालीं—चिंतेनें पोळली ! १

वस्त्रें तीं अपुरीं जुनीं,
तेथ कोठुनी, असावा मणी,
दीनता ल्याली—दुःखानें कावली ! २

दारिद्र्य, घरीं जागतें,
अन्न काय तें, दिसेना कुठें,
वायुजलवाली—गगनाची सांउली. ३

होती ती सिंहासनी,
भाग्यशालिनी, धनी विजयिनी,
परी तिज खालीं—दुर्दैवें ओढिली. ४

एकाश्रुबिंदुकारणें,
तियेच्या रणें, झुंजले मनें,
असे सुत व्याली—जयकालीं माउली. ५

कारटीं करंटीं तिथें,
निपजलीं भुतें ! मातृशोणितें—
स्वतांला लाली आणाया—धांवलीं ! ६

कल्याण काय नेणती,

नित्य भांडती, आपसांत तीं,
परां वश झालीं—स्वत्वाला विसरलीं ! ७
गेले दिन यावे कसे,
वर्तनें असे, एकदां फसे—
गाय जी गाळीं—चेपत ती चालली ! ८

---

१० यापुढें

पद [**चाल**—नृपममता रामावरती...]

कोठचा शिवाजी राजा
निजधर्माचा अभिमानी—यापुढें !
कोण देशकार्यासाठीं
सोडील स्वहितीं पाणी—यापुढें !
कोठची रामदासाची
बोधाची मधुरा वाणी—यापुढें !
मावळे, जयांनीं दिले, आपले गळे, देशनिर्वाणीं,
नांवही न त्यांचें कानीं—यापुढें ! १
निपजणार कोण धनाजी
तारण्या मराठेशाही—यापुढें !
रडवील कोण रणरंगीं,
यवनांना धायी धायी—यापुढें !
भासून रूप कोणाचें
दचकतील ठायीं ठायीं—यापुढें !

राखिलें राज्य आपलें, असें व्यापिलें जया यवनाहीं—
  कोण असा प्रसवे आई—यापुढें ! २
  फांकडा शिपाई बाजी
  दापील निजामा कोण—यापुढें !
  वारील छत्रसालाचें
  सांकडें वीरवर कोण—यापुढें !
  घालील महाराष्ट्राला
  निरभिलाष आळा कोण—यापुढें !
जें शिवें, स्थापिलें नवें, राज्य त्या जवें वाढवी बाजी
  सर करील त्याची कोण—यापुढें ! ३
  अटकेवर झेंडे न्याया
  आणितां कुठून भरारी—यापुढें !
  थिजलीच, न चालेल पुन्हां
  भाऊंची शौर्य—भरारी—यापुढें !
  फडनवीस नाना गेले
  त्यांची न दिसेल हुषारी—यापुढें !
जी खनी, प्रसवली मणी, यापरी जनीं, बहुगुणी भारी
  झाली ती हाय भिकारी—यापुढें ४
  ऐश्वर्य लयाला गेलें
  जडलें दारिद्र्य कपाळीं—यापुढें !
  हास्याचे दिन मावळले
  आंसवें लोचनीं आलीं—यापुढें !
  मित्र सर्व वैरी झाले

संकटीं न उरला वाली—यापुढें !
यापरी, नाडलों तरी, लोचनांतरीं, नीज जी भरली—
ती निघेल कवण्या काळीं—यापुढें ! ५

---

११ शिवसंदेश

श्लोक [वृत्त. शा. वि.]

राजा या पदवीस पात्र जगतीं कोणी नसे मानवीं,
राजा ईश्वर; सृष्टिकार्य अवघें इच्छाबलें चालवी;
तो भूपाल कृपालदृष्टि करितो सर्वांस संगोपन,
स्वार्थी मानव राजता मिळविती व्हाया स्वतांची धन. १

साधे, देउनि पाय बांधवशिरीं, सिंहासनाची उडी,
होई, राजकिरीट, दीन दुबळे लावून देशोधडी;
पाडावें अबल प्रजेस उघडें, तैं राजवाडा उठे,
झाला एक धनी गिळून बसतो सर्वस्व कष्टार्जितें. २

साक्षी देव, न राज्यलोभ धरुनी मीं घोर केलीं रणें,
न व्यक्तीस्तव रक्तपात घडला. साऱ्या जनांकारणें;
मेले कोण म्हणेल बंधु पडले देशार्थ जे संगरीं ?
त्यांची कीर्ति जगांत गाजत असे; सुस्थान त्यांना वरी. ३

स्वर्गीं सर्व जन स्वतंत्र; न कुठें कारागृहें, शृंखला,
स्वर्गीं थार न, बांधवा तुडविती सत्तामदें, त्या खलां,
स्वर्गद्वार खुलें न वैरकलहा; प्रेमैक सर्वांतरें,
स्वर्गीं देव पिता; अभेद भजती त्याचीं तया लेंकरें. ४

साहेना परबंधनांत पडली माझी महाराष्ट्रभू,
केला यत्न, निमित्त केवळ तया मी; साह्य झाला प्रभू;
त्याचें कार्य तयें स्वयें घडविलें; स्वातंत्र्य पात्रां दिलें,
सोसाया परतंत्रता जगविलीं मागें तियेचीं मुलें. ५

स्वातंत्र्यास्तव कीं उगाच करितां हा आरडाओरडा,
देशाचा अभिमान सर्व तुमचा मातें दिसे कोरडा;
स्वर्गीं लाजविले स्वपूर्वज तुम्ही, ते आंसवें ढाळिती,
कीं आले खर, भारवाहक असे पोटीं मनुष्याकृती. ६

कोठें मालुसरे, सहोदर, कुठें हे मावळे आजचे,
बाजीब्राह्मणवंशजांस बघतां उत्साह सारा खचे;
वीरांनीं पहिल्या स्वभूजननिला जीवंत केलें खरें,
आतां प्रेत तिचें चिरीत बसलीं त्यांचीं मुलें लेंकरें. ७

एकी जाय लया, परस्पर नसे विश्वास तो राहिला,
कोणाला न पुसे कुणी; निजहितीं जो तो दिसे गुंतला;
वाढे मत्सर, लोभदृष्टि अवघे; साहे परोत्कर्ष न,
झालें काय अशा गुणें स्वजनतास्वातंत्र्यसंपादन ? ८

कष्टाचें फळ वांच्छिलें न; नृपता मातें प्रभूनें दिली,
ती त्याची समजून मीं निजशिरीं अत्यादरें वाहिली;
प्रेमें वागविली प्रजा; मजसवें तीही तशी वागली,
होती भूषण तीच दूषण परी आतां दिसूं लागली ! ९

मी माझी म्हणवीतसें बघवतें आतां न ती लोचनीं,
कां हांका मज मारिते ? न कळतें, वर्षांत एका दिनीं;
माझी कां प्रतिमा वृथा बसविते बाहेर सिंहासनीं ?
देशप्रीति मनीं नसून, यश का येईल अशा साधनीं ? १०

मी केलें, करणार काय, अवधी सत्ता प्रभूच्या करीं,
त्याला आळविणें नको, वळखतो तो भक्ति खोटी–खरी,
स्वातंत्र्यक्षम होय सर्व जनता जाणेल जेव्हां प्रभू,
तेव्हां वेळ नको स्वतंत्र सुभगा व्हाया महाराष्ट्रभू. ११

---

१२ हिरकणी *

दिंड्या

सूर्य थकला जलधींत उडी घाली,
सांज खुलली पसरली पुसट लाली;
अंधकाराचें फडकलें निशाण,
निशा चढली दशदिशा करी म्लान. १
वनीं गेल्या ज्या चराया दुपारीं—
धेनु, येउनि थबकल्या बंद दारीं;
धीर न निघे, उकरिती खुरें माती,
कवाडातें ढकलून आंत जाती. २
भेटती त्या हुंगिती वासरांना,
सुतस्पर्शें जननीस फुटे पान्हा;
धेनु अंगा चाटिती स्ववत्साचे,
वत्स पीती जें स्तनीं दुग्ध साचें. ३

* ही प्रस्तुत कवीची अगदीं शेवटची कविता असावी असा समज आहे व तो खरा असल्यास हृदयांत उत्पन्न झालेली हिरकणी बाहेर न निघाल्यामुळेंच विनायकाचा अंत झाला अशी कविप्रेमवशात् सहजासहजीं कल्पना होते.

वरी आंथरिला पिसांचा बिछाना,
अधर झोंपविलें त्यावरी पिलांना;
उडत पक्षी भक्ष्यार्थ वनीं गेले,
पिलांपाशीं सांजेस उभे ठेले. ४
ज्यांस पुरेतेहि न उघडवती डोळे,
मृदुल पायां ज्यांचें न अंग तोले;
पंख नसुनी सर्वथा पराधीन,
कवण ऐशीं वाढवी हरीविण ५
स्वयें चुरिला जो चंचुपुटीं पाला,
खावयाला तो घालिती पिलांला;
जगीं जन्माला आणिलें जयानें
वत्सपोषणकर्तृत्व तोच जाणे ६

[अपूर्ण]

---

१३ अहिल्या

[खालील गाणें प्रसिद्ध शूर व साध्वी स्त्री अहल्याबाई होळकर यांजवर रचिलें आहे. या देवी अहल्येचें ऐतिहासिक वृत्त सर्वविश्रुतच आहे. आपल्या देशास भूषणभूत झालेल्या या स्त्रीरत्नाचा इतिहास आपल्या मुलीबाळींच्याहि तोंडीं बसावा म्हणून प्रस्तुत गाणें रचिलें आहे.]

[चाल—उद्धवा शांतवन कर...]

श्रीमती अहल्याचरितश्रवण सुखाचा ठेवा.
संसारत्रस्त जिवाला सांपडे तयांत विसांवा. ध्रु०
पितरांनीं दिधलें ज्याला आनंदराव अभिधान,
कां पडेल आनंदाची सदनांत तयाच्या वाण ?

जाहली कन्यका त्याला जी रूपगुणाची खाण,
तल्लीलेनें त्या गमला सुग्रामवास सुखधान.
हांसतें—खेळतें जेथें सोन्याचें बाळ लहान,
पावतें झोपडेही तें देवेंद्रगृहाचा धान.
अमृताधिक ज्याचें मोल,
बोबडे मुलीचे बोल,
सेवून होय जो लोक,
भाग्याचा तो समजावा. १

उपवनांत सुंदर पुष्पे पावती अनेक विकास;
परि एकाद्यासच घडतो नृपशिरोभूषणीं वास.
गुणवती अहल्या आली उटजांत जरी जन्मास,
दैवानें लिहिलें हात तद्भालीं राजविलास.
तो योग जुळला, गेलें श्रीमंत तिच्या गांवास.
दाखविली दैवबलानें मूर्ति तिची श्रीमंतास,
पाहून रूप तें डोळां.
संतोष मनाला झाला.
वर तिजला निश्चित केला,
जो होळकरांचा छावा. २

लग्नाविधि तिचा थाटाचा श्रीमंतकृपेनें झाला.
पोहली सुखांत अहल्या—जी सत्कीर्तीची माला.
पुत्र एक तिजला झाला, रूपवती दुसरी बाळा.
संसार फळाला आला—पार नुरे आनंदाला.
फार वेळीं परि तें नाहीं पाहवलें सुख काळाला,
घातला तिच्या दुष्टानें सौभाग्यधनावर घाला.

निश्चितता नसे सुखाला,
सौख्य आज—दुःख उद्यांला,
भव सुखदुःखांचा काला,
हा बोध मनांत ठसावा. ३

संसारसुखास अहल्या आंचवली पोरवयांत.
पोरवय, तिनें परि नाहीं मांडिला व्यर्थ आकांत,
पुरुषाची दुःखक्षमता अबलेनें केली व्यक्त.
सौभाग्य लयाला जातां, झाली ती पूर्ण विरक्त.
आमरण ठेविलें नाहीं पद तिनें विलासगृहांत.
शुभ्र वस्त्र ल्याली; न तिनें गोडास लाविला हात.

श्रीरामचंद्रपदकमलीं
मति तिची निरंतर रमली;
भवबाधा तेणें शमली,
सुखहेतु हरिची सेवा. ४

एकाकीं दुःख न लोटे येतें तें सहपरिवार
पति गेल्यावर आटपला श्वशुराचाही अवतार,
त्यामुळें सतिवर पडला राज्याचा सारा भार;
राज्यही तिनें चालविलें दक्षता धरून अपार,
रुजविलें बीज नीतीचें अन्याया न दिला थार,
माउली स्वप्रजेविषयीं वात्सल्य धरी अनिवार.

पुण्याची राणी मूर्ति.
सर्वत्र गुण तिचे गाती,
दश दिशा पसरली ख्याती,
झाली प्रिय रंकाराया. ५

अनिवार तृषा राज्याची मनुजास करी अविचारी,
चालून अहल्येवर ये एकवार राय भरारी.
अबलेनेंही त्या केली युद्धाची सज्ज तयारी,
परि बोध करूनिच त्याला फिरविलें तिनें माघारी.
' सहज तुम्ही चिरडाल मला अबला मी काय बिचारी,
काय त्यांत पुरुषार्थ परीं ? हें करील कोण विचारी;
परि परिभव तुमचा समरीं,
अबलेनें करितां स्वकरीं,
मिळविली किर्ति आजवरी,
ती बुडेल कीं भूदेवा ! ' ६
सामान्य जनीं आढळते स्तवनाची आवड मोठी,
हर्ष होय मावेनासा, स्तुतिपाठें त्यांच्या पोटीं.
स्वार्थसाधु गुण नसतेही या स्तुतिभक्तांचें गाती,
स्तुतिसुरासेवनें होतें चांगल्या गुणांची माती.
जाणी हें पूर्ण अहल्या तिज खपत नसे स्तुतिपाठीं,
स्तुतिपुस्तक तिजला कोणीं अर्पियलें स्वार्थासाठीं.
तें तिजला खपलें नाहीं,
अंगाची झाली लाही,
बुडविला ग्रंथ तो डोहीं,
सरितेच्या नामें रेवा ७
राणीस मुलांपासोनी फारसें सौख्य न जहालें.
येऊन सतीच्या उदरीं दिग्विजयी पुत्र निघाले.
तरुणपणांतच कन्येच्या वैधव्य कपाळीं आलें,

दृढ निश्चय सहगमनाचा जाहला तिचा ना हाले.
मातेस कन्यका बदली ' मायेचें जगतीं जाळें
गुंफिलें क्षणिक सौख्यानें; आहे चिरसौख्य निराळें
जातें मी तें या भोगाया,
पति वास करी ज्या ठायां;
स्त्रीजन्म पतीविण वांया,
कासया मला तो व्हावा ? ' ८
बोधवच अहल्या बदली ' पूर्णत्व प्राप्त कराया
जन्मास घातलें देवें, दिधली ही दुर्लभ काया
दुःखास भिऊन कशाला होमावें तिजला वांया ?
पूर्णताच साधन आहे जन्ममरणदुःख चुकाया. '
गेलीच सती ती कन्या सारून दूर बोध या
मातेला धक्का बसला—लागे ती नित्य झुराया
परलोका गेली राणी
पुण्याची केवळ खाणी
गंगून तद्यशोगानीं
स्थिरचित्त विनायक व्हावा. ९

---

१४ राजा भोज.

श्लोक [वृत्त. शा. वि.]

स्वप्नी गाढ निमग्न भोज असतां ये जागृती त्याजला,
पाहे सुंदर मंदिरांत भरली चंद्रप्रभा सोज्ज्वला;

जैशी कुंदलता फुलून खुलते तें स्थान शोभे तसें,
योगी तेथ कुणी लिहीत बसला भोजास तेव्हां दिसे. १
'सोन्याच्यां नव पुस्तकांत लिहितां योगींद्र, हें कायसें ?'
राजा धीर धरून नम्र वचनें त्याला विचारी असें;
'ज्यांचा भाव अखंड ईशचरणीं नांवें तयांचीं मुला !'
प्रेमें सद्वचनें, प्रसन्न वदनें योगी असें बोलला. २
'आहे ना मम नाम संत पुरुषा ! मालेंत त्या गोंविलें,'
प्रश्ना उत्तर या प्रशांत मुनिनें राया नकारीं दिलें;
'माझें नांव नसो तयांत नसलें, जे प्राणिमात्रावरी,
सुप्रेमा करिती तयांताचि मला द्या स्थान कोठे तरी' ३
भोजाचें पुरवून ईप्सित मुनी तो होय अंतर्हित,
रात्रीं तो दुसऱ्या पुनः प्रकटला भोजा करी जागृत;
यादी त्याजवळी कृपा प्रभुवरें केली तयांची असे,
तीमध्यें पहिलें स्वनाम नवलें त्या रेखलेलें दिसे ! ४

---

१८ पन्ना.

पद [चाल—रुचती का तीर्थयात्रा...]

थोरकुलीं जन्म घेती त्यांना जे भूषण
आढळती नीच लोकीं केव्हां ते सद्गुण
विलसावी दिव्यता जी राजाच्या मंदिरी
करिते ती क्वचित्कालीं, पर्णकुटी साजिरी. १
नीचांच्या संगतीनें चितुरा* चा पालक—
विक्रम हा मग्न झाला दुर्व्यसनीं घातक,

---

* चितूर ही मेवाड देशाची राजधानी होती.

राज्याची प्रजेचीही पडली त्या विस्मृती,
स्त्रीसंगीं सुरापानीं दंग सदा भूपती. २
करितो जो स्वप्रजेच प्रमान पालन,
सद्भावें चिंतिती त्या भूपाचें हित जन.
कारभार प्रजेचा जो स्वसुखाला दे बळी,
समजावें परीं त्याचीं शत वर्षे जाहलीं. ३
दुर्व्यसनीं विक्रमान खोल बुडीं मारिली,
त्यायोगें मत्त झाली दरबारी मंडळी,
सूर्याचें बिंब गेले असतांना सागरीं,
लागावे काजव्यांनीं चमकाया ज्यापरी. ४
कटांळ विक्रमाला त्याची हो ती प्रजा,
पाडावे भूप वाट मंत्र्यांनाही वजा;
घेऊनी निज नृपाचा संधीला त्या बळी,
भागविली राज्यतृष्णा * बनबीरें आपली. ५
एक खुन राज्यलोभी नाहीं तो तृप्तला,
न दिसे, कीं नृपपदाचा मार्ग तया मोकळा;
सुखरूपें विक्रमाचा असतांना नंदन,
धोक्याचें वाटलें त्या राज्यपदारोहण. ६
फल होतें विषतरूचें नाशाला कारण,
यासाठीं करावा तो तरु मुळीं छेदन,
बनबीरें या विचारें घेऊनी असि करीं,
गेला तो विक्रमाच्या झणिं शय्यामंदिरीं. ७
प्रेमानें राजपुत्रा जेवाया घालुन,

---

* बनबीर हा पृथ्वीराजाचा दासीपुत्र.

जो जो जो करी पन्ना अंकीं त्या घेऊन
आलपी गोड गाणें मंजु रवें सुंदरी,
वाटे कीं सुधा वर्षे गानमिषें त्यावरी. ८
क्षणमात्रें व्यापिलें तें आकांतें मंदिर,
गगनींची वीज जाणों कोसळली त्यावर;
समजेना काय झालें दाईला त्या परी,
गोंधळली; जाहली ती भीतीनें घाबरी. ९
त्या स्थाना एक आला समयीं त्या चाकर,
तिज कथिलें नृपवधाचें वृत्त तयें दुर्धर;
पन्नेचें हृदय तणे दुःखानें दाटलें,
अश्रूंचे पूर नेत्रीं सहज तिच्या लोटले. १०
ज्या नीचें राज्यलोभें निज वधिला भूपती,
तिज वाटे नृपसुताची कारलिचि तो ती गती;
न पडावें त्या वृकाच्या तोंडीं तें पाडस
यास्तव ती सज्ज झाली दृढ करुनी मानस. ११
कुल बाप्पा राउळाचें वंद्य खरें; अति जुनें,
लोकीं तें बीज त्याचें रक्षायाकारणें,
सजली त्या द्यावयाला स्वसुताचाही बळी;
काय तिची थोरवी ! ती धन्य जगीं माउली. १२
पाटिमधें राजपुत्रा नीट तिनें निजविलें,
पत्रांनीं, फलांनीं त्या झांकोनीया टाकिल
पाटी ती सेवकाच्या देउनियां करिं; तया,
संकेतस्थळीं एका सांगितलें जावाया. १३
पर्यंकीं नृपसुताच्या आवडत्या निज मुला,

निजवोनी जवळ बैसे ती पन्ना व्याकुळा,
तों तेथें खड्गधारी नृपहन्ता पातला,
नवल नव्हे काळसा तो पन्नेला वाटला. १४
'वद कोठें विक्रमाचा आहे तो नंदन?'
पन्नेला बोलवेना, घेईना तन्मन.
पर्यंकाकडे केलें बोट तिनें काय तें;
त्यासरशीं हाय! न्हालें रक्तानें बाळ तें. १५
अंतरला नाथ, गेला त्यामागें पुत्रही,
आकांतें एक केली राण्यांनीं नभमही,
पुत्राचें शव तयांनीं अश्रूंनीं न्हाणिलें;
शोकें स्वप्राण ओष्टीं कंठींचे आणिले. १६
पन्नाही दृढ मनाची दुःखानें पोळली,
सुतनिधनें हळहळेना कोण जगीं माउली
परि धैर्यें तरोनीयां दुःखाच्या सागरा,
मिळवाया निघाली ती राजसुता आसरा. १७
आम्रतरू जो वसंतीं पुष्पभरें शोभला,
नित्य तया गायनानें रंजविती कोकिला,
परि होतां ऋतुपरत्वें निष्कामी तो तरु,
राहीना एक त्याच्या थाऱ्याला पांखरूं. १८
जग हें हो! वैभवाची पडछाया केवळ,
वेळेला फशीं पाडी मैत्रीचे मृगजळ;
पैशाचे लाल सारे इष्टसखे सोयरे,
कोणीहि प्रसंगाला पाही ना सोय रे. १९
बहु होते विक्रमाचे भूप सखे, त्यांतला-

कोणीही परी नाहीं कर्तव्या जागला,
कोणींही दिला नाहीं राजसुता आसरा,
जन कोणी विचारीना दुर्दैवी पामरा. २०
जाय पुढें कुमळमेरीं ती [1]आसासाकडे,
पडलें त्या नृपालाही त्यासमयीं सांकडें,
धर्म खरा, करावें या बाळाचें रक्षण,
वैराला बनबिराच्या परि होतें कारण. २१
बोधाचे शब्द बोले तन्माता ज्याजला,
'न्यायानें धनी आहे हाच खरा आपला,
धर्म असे सेवकाचा स्वामीचें रक्षण,
त्यासाठीं करावें कीं जीवितही अर्पण.' २२
रायानें बालकाला दिधला त्या आश्रय,
मिळतां तें रहायातें स्थल त्यातें निर्भय,
राहे येऊन पन्ना कृतकृत्या निज पुरीं,
बोधाच्या चारित्राचें ममन करी. २३

---

१६ पद्मिनी

पद [चाल—भूपती खरें तें...]

१

करि चातुर्यें जी बंधमुक्त नाथाला
पद्मिनी असे ती पात्र धन्यवादाला. ध्रु०
मेवाडपती भीमसिंग याची राणी,

---

१ आसासा हा कुमळमेरचा राजा असून तो चितोडचा मांडलिक होता.

पद्मिनी गुणाची, लावण्याची खाणी;
यद्रूपगुणांची गातां गातां गाणीं,
विख्यात कवी भाटांची शिणली वाणी;
तो सौंदर्याचा महिमा पडतां कानीं,
वदनाला सुटलें दिल्लीशाच्या पाणी,
तिजवीण सुचेना कांहीं त्याजला,
ध्यास त्या चारुगात्रीचा लागला,
चिंतनीं तिच्या रूपाच्या रंगला,
केवळ ती सुंदर पुतळी मिळवायाला,
घातला तयानें चितुरावरती घाला.

२

जो परनारीचा मनीं धरी अभिलाष,
होईल यशाचा लाभ कुठुनि तयास?
सोत्साह वेढिलें अल्लानें चितुरास,
तत्रापि लागलें व्हावें त्यास हताश.
पावलें तयाचें सैन्य बरेंच विनाश,
पद्मिनीप्राप्तिची सोडी न परी आस.
पद्मिनीवदनचंद्राच्या दर्शनें,
मज फेडूं द्या नयनांचें पारणें,
याशिवाय दुसरें नाहीं मागणें,
प्रार्थिलें तयानें असें भीमसिंगाला,
तो सजला त्याचें अभीष्ट पुरवायाला!

३

प्रत्यक्ष पद्मिनी दाखविली त्या नाहीं,
आदर्श प्रतिबिंबित स्वरूपानेंही;

तों चकित होय; जावया निघे लवलाही,
मन गढे पद्मिनीप्राप्तीच्याच उपायीं
पद्मिनीविना त्याजला दिसेना कांहीं,
पद्मिनी स्वरूपें दिशा व्यापल्या दाही.
विश्वास ठेविला भीमें त्यावर,
पोंचवावयास निघाला सादर,
कुटिलतापूर्ण यवनाचें अंतर,
जातांच तयाच्या भीमसिंग गोटाला,
शृंखलाबद्ध यवनानें केलें त्याला !

४

यवनानें केला विश्वासाचा घात,
गोंविला यापरी भीमसिंग पाशांत;
संदेश धाडिला ' भीम व्हावया मुक्त,
झालीच पाहिजे मला पद्मिनी प्राप्त. '
हळहळले जन जाहला एक आकांत,
परि न विझाली पद्मिनी धिराची ज्योत
ती म्हणे ' असे पति माझें दैवत,
त्यावरी आणिल दुष्टें संकट,
मी दूर करीन परी तें निश्चित,
प्राणही बळी देईन आपुले काळा,
लावून न घेइन डाग परी स्वकुलाला. '

५

घेऊन आपल्या मंत्रिजनांस सहाय्या,
चतुरेनें रचिली एक विलक्षण माया;

संदेश गोड धाडविला दिल्लीराया,
'पद्मिनी असें वाहिली आपल्या पायां;
आपल्या, तिच्या वैभवास योग्य दिसाया,
सखिसमूह तिजसह असे धाडिला राया!'
तळ यवनें दिधला होता ते स्थळीं.
पद्मिनी परिजनसंगें पातली,
टवटवली यवनपतीची मुखकळीं.
प्रलयाग्निज्वाला जातिवंत अहिबाला,
पद्मिनी वाटली त्या सुमनांची माला!

६

पद्मिनी लाभली तरी भीमसिंगातें,
सोडूंच नये, यवनांस यापरी वाटे;
पद्मिनीस निज कांतातें भेटायातें,
अवकाश दिला अति अल्प देहलीनाथें;
तो स्वतः कल्पनापटावर स्थिर चित्तें,
रंगवीत बसला भावि सुखाचीं चित्रें!
चतुरेनें सखिवेषानें चांगले,
शूर वीर संगें होते आणिले,
वेळेवर सैन्य तयांचें थाटलें,
घातला अरीवर अवचित त्यांनीं घाला,
झडपिती जसे हरि करीस, गरुड व्याला.

७

पद्मिनीरवाची तृषा ज्यास अनिवार,
शिरले यवनाच्या श्रवणीं त्या टंकार;

दर्शनें तिच्या जे व्हावे लोचन गार,
त्यापुढें राहिला उभा सज्ज दलभार;
कंठांत पहावें हात तिचे सुकुमार,
थाटली मिठी त्या घालाया तरवार.
घनघोर यापरी वेळा पातली,
येऊन जिवावर त्याच्या बेतली,
तेधवां तयाची गुंगी उतरली,
वितुळलें सुखाचें अभ्र उघडला डोळा,
युद्धास तत्क्षणीं तोही सज्ज जहाला.

८

लगटले वीर माजला घोर संग्राम,
लागले असंख्य म्हणाया राम ! रहीम;
रजपूत रणीं पडले रक्षाया धर्म,
त्या योगें ते पावले स्वर्गसुखधाम,
अल्लास जरी लाधलें जयश्रीदाम,
झाला न तरी परिपूर्ण तयाचा काम,
कीं त्यास पद्मिनी नाहीं लाधली,
गर्दींत पतीसंगें ती निसटली,
येऊन सुखें स्वपुराला राहिली,
यापरी अरिस जी दिपवी रजपुतबाला,
गाऊन तिच्या चरितास विनायक धाला.

---

१७ राणी दुर्गावती

[चाल—लक्ष्मी गर्वे निंदा बोलुनि...]

वीरशालिनी धन्य धन्य ती राणी दुर्गावती,
सत्कीर्तिध्वज तिचा फडकतो आजवरी भारतीं. ध्रु०

बुंदेलीं जे पराक्रमी नृप थोर थोर जाहले,
महोबाधिपति चंदन त्याचें नांव त्यांत गाजलें.
भगवंताच्या कृपाप्रसादें रायाला चांगलें,
कन्यारत्न प्राप्त जाहलें रूपें जें आगळें.
आनंदाचें भरतें तेणें रायाला लोटलें.
नांव तयें कन्येचें दुर्गावती असें ठेविलें.
चांफयाची कलिका क्रमें क्रमें ज्यापरी,
खुलतांना दिसतें नयनातें साजिरी,
तैशी ती वाढे रम्य सुभगमंजिरी,
प्रफुल्ल सुंदर कमलावरती भृंग उड्या घालिती,
तत्प्राप्तीस्तव झटूं लागले असे थोर भूपती.

२

गढमंडळाचा राजा दलपत निश्चित केला वर,
नृपें तयाच्या करीं ओपिला निज कन्येचा कर;
पदरीं पडतां स्त्रीरत्न असें तेजस्वी सुंदर
विलाससरितेमध्यें लागे पोहाया नृपवर
राज्य विसरला, प्रजा विसरला, नित्य सुखीं तो चुर,
त्यायोगें संकट ओढवलें त्याच्या राज्यावर

स्त्री भूषण-जीवन-संसाराचें खरें,
परि, परिमित सेवन तिचें करावें बरें,
अति लुब्ध न व्हावें तीच्या ठाया नर,
स्त्रीच्याठायीं दलपतसम जो होतो लंपटमती,
जीवित्वाला-सर्वस्वाला-मुकतो तो शेवटीं.

३

दिवस सुखाचे सरले; भरली आयुष्याची घडी,
झाली रायावर काळाची दृष्टि पहा, वांकडी;
दुर्गावतिच्या सौभाग्यावर यमें घातली उडी,
दुःखाच्या सागरीं सांपडे अबला ती बापडी;
संकटांतही तिनें उभविली परि धैर्याची गुढी,
बुद्धिमतीनें स्वतां बसविली पतिराज्याची घडी;
नृपपदीं बसविलें बाळ तिनें आपलें,
राज्याचें स्वकरीं सर्व सूत्र घेतलें,
सुखविलें प्रजेला चातुर्याच्या बळें,
अबलेच्या राज्यावर डोळा लोभी नृप ठेविती,
अकीर्तिकारक काय लोभ हा ! नीचपणा हा किती !

४

अबुल फाजलें हर्षे ज्याचें यशोगान गायिलें,
त्या अकबर रायाचें झालें लोभें मन आंधळ,
न्याय कळेना-नीति कळेना, स्वार्थ मात्र त्या कळे,
अबलेचेंही राज्य तयाला घ्यावेसे वाटलें !
तीच्या राज्यावरती त्यानें थोर सैन्स धाडिलें,

निकरें झुंजावया लागलीं समरी दोन्ही दळें.
    शौर्यानें लढली राणी दुर्गावती,
    पाहून पराक्रम तिचा, अरी लाजती,
    त्या न सुचे कांहीं, झाले कुंठितमती.
पडूं लागल्या भराभर त्यांच्या रणयज्ञीं आहुती;
विजयश्री, वाटलें, घालिते दुर्गावातिला मिठी.

५

परंतु एकाएकी फिरले युद्धाचें पारडें,
कुमार आवडता राणीचा धारातीर्थी पडे;
तीच्या सैन्याच्या धैर्याचे खचलें तेणें कडें,
रणांत हाहाकार पसरुनी गेला चोंहकिडे;
पुत्र हरपला; परि त्या स्त्रीला फुटलें नाहीं रडें,
कमान वीरत्वाची पुत्रप्रेमावरही चढे !
    निकरान होती तशीच ती झुंजत,
    तद्गात्रें झालीं अतिश्रमें विगलित,
    अंगातुनि होतें रक्त तिच्या वाहत,
निज राज्ञीची ऐसी दुर्धर पाहूनीयां स्थिती,
एक तिचा स्वामिनिष्ठ सेवक वदे असें तिजप्रती.

६

' यशःप्राप्तिची आशा आतां धरणें नलगे मनीं,
रणत्याग हा उक्त दिसे पथ या समयीं स्वामिनी ! '
वदे तदा ती क्रोधें ' न चुके मृत्यु कधीं या जनीं,
यशःप्राप्ति मग कां न करावी पडून समरांगणीं,

आमरण मला यवन स्पर्श न व्हावा यालागुनीं,
या खड्गें हें शिर ऊतरीं हा देह पडूं दे रणीं.'
    या शब्दें सेवक फार चकित जाहला,
    गहिंवरें तयाचा कंठभाग दाटला,
    नेत्रांत तयाचा अश्रुपूर लोटला,
हात जोडिले, पदर पसरिला, तयें विनविल अती,
परी निश्चयापासुनि ढळली नाहीं ती स्थिरमती.

७

अभिवंदन खड्गास शेवटीं ती प्रेमानें करी,
धैर्य तें स्वकरेंच खुपसुनी घेइ आपल्या उरीं;
वीर्यशालिनी अबलेचा त्या देह पडे सङ्गरीं;
सद्यश ती मिळवी इहलोकीं-स्वर्गसौख्यही वरी;
एकनिष्ट सेवक तो समरीं तोच मार्ग आदरी,
क्षुधित कोण मिष्टान्न यशाचे सारील वदा, दुरी?
    विधिबळें पावला सज्जन निधना जरी,
    सत्कृत्य तयाचें चिर वसत भूवरी,
    सामान्य जनमता तें अति उन्नत करी,
सज्जन जे निज देशहिताला तनुमनधन अर्पिती.
यशोगायनीं त्यांच्या व्हावी विनायकला रती.

---

१८ संयोगिता

(चाल-अर्धतनू वारुळीं बुडाली.........)

१

ऐका कैसा ओघ भारतीं यवनांचा लोटला,
देश हा परवशता पावला. ध्रु०

कनोजाधिपति-जयचंद्रसुता सौन्दर्याची कळी,
    चतुरता अंगिं जिच्या बाणली;
जिच्या मुखावर वीरत्वाची प्रभा दिव्य फांकली;
    सदा जी विनयानें वांकली;
नामें संयोगिता ती उपवरता पावली,
    काळजी नृपहृदया लागली;
    लालसा धरूनी त्या स्त्रिची अंतरीं,
    मागणी घातली तिला बहुत नृपवरीं,
    एकही न आला जयचंद्रमना परी,
यास्तव त्यानें स्वयंवराचा घाट तिच्या घातला,
    भूपगण सादर आमंत्रिला.

२

गर्वें अव्हेरिलें मागणें जयचंद्रें आपल,
    वृत्त हें पृथ्वीराजा कळे;
अपमानाचें शल्य तयाचे हृदयाला झोंबलें,
    पेटलें चित्त क्रोधानल.
कनोज नगरा गेला नाहीं स्वयंवरा तो बळें,
    न हें जयचंद्राला साहलें.
    तच्चित्तीं शिरला अनर्थमूलक कली,
    सद्विचारशक्ती दूर तयें हांकिली,
    अविचारें केली भूपदृष्टि आंधळी,
पृथ्वीराजवेषानें पुतळा नृपें एक सजविला,
    मंडपद्वारीं तो स्थापिला.

३

दूर दूरच्या भूपें केली रंगसभा साजिरी,
    जियेला जोड नसे भूवरी.
नवरत्नांची सुंदर माला घेवोनी ती करीं,
    पातली स्वयंवरा सुंदरी.
दृष्टीं पडतां लोकोत्तर लावण्यवती ती परी
    जाहले भूप दंग अंतरीं.
    टाकीत चालली मंद मंद पावलें,
    ती; तों तों आशा भूपांची मावळे,
    तत्प्रयत्न सारे निष्फलता पावले,
येऊन तिनें द्वारीं प्रेमें त्या पुतळ्याच्या गळां,
    दिव्य तो रत्नहार घातला.

४

यापरि उल्लंघून अडथळे प्रेमाची निर्झरी,
    मिळाली शौर्याच्या सागरीं;
सर्व भूप विस्मयें जाहले तटस्थ चित्रापरी,
    निराशा म्लानवदन त्या करी;
कोप जाहला मावेनासा जयचंद्राच्या उरीं
    तयाचें मन निष्ठुरता वरी;
    कोपाची संगति जन हो! बरवी नसे,
    सुज्ञही नरा तो करितो वेडे पिसे,
    किती अनर्थ घडतीं जगतीं याच्या वश,
या कोपाच्या पायीं कन्या नव्हे प्राण आपला.
    नृपानें कारागृहिं लोटिला.

५

क्रोधें चवताळता ज्यापरी जातिवंत जो फणी.
तयाचा कोणीं हरितां मणी;
जयचंद्रावर तैसा गेला पृथ्विराज धांवुनी,
पराभव केला त्याचा रणीं.
वधू आपली बंधविमुक्ता करि दिल्लीचा धनी,
स्वनगरा जाय तिला घेउनी.
मन जयचंद्राच कोपाग्नीनें जळ,
त्याजला काय तो सूड दिते; त्यामुळें,
जाऊन भेट तो यवनपतीला मिळे,
राणी—संयोगिता हर। हें नव्हे-नव्हे-साधिला,
कलीनें डाव असा आपला!

६

भारत जिंकावयास घोरी आला होता परी,
जाहला पराभूत संगरीं;
त्या समयापासून जयाची मनीं लालसा धरी,
बैसला टपून सीमेवरी;
तो अवचित जयचंद्र तयाच्या गेला असतां घरीं,
कां न तो खुशालेल अंतरीं?
जयचंद्राच्या सहवर्तमान त्यावर,
घेऊन महंमद निज सेनासागर,
यावया निघाला दिल्ली नगरावर,
पृथ्वीराजाही युद्धाला शीघ्र सज्ज जाहला,
रणीं संग्राम घोर माजला!

७

पुरुषवेष परिधान करूनी राणी संयोगिता,
पातली होता जथ पिता.
'कन्येच्या सौभाग्यमंदिरा अग्नि कसा लावितां ?'
पित्याला वदे धैर्यदेवता;
'धर्म जनक हा' जन्मभूमिका मूत मातृदेवता,
तयां कां यवनकरीं अर्पितां ?
करण्यास्तव निज देशधर्मसंरक्षण.
संगरीं करावें जीवितही अर्पण,
नरजन्मसफलता अन्य नसे याहुन,
वृथा धर्म बुडवाया, तसा मातृभूमिचा गळा—
चिराया, शत्रू घरा आणिला !'

८

बुद्धिमती कन्यका पित्याला बोध करी यापरी.
तय तो वळला नाहीं परी;
लढली, पडली, वीर स्त्री ती स्वपतीसह संगरीं,
अरीतें लोळवून भूवरी;
दिल्लीचें साम्राज्य लागलें महंमदाच्या करीं,
लालसा झाली त्याची पुरी,
जयचंद्र नृपाचें दुष्ट कृत्य त्या नडे,
तद्राज्य हारिलें यवनपतीनें पुढें,
तो देशद्रोही दुःखसागरीं बुडे,

चरिताम्रतरू बोधफलांनीं दिसतां ओथंबला,
विनायक कूजाया+ लागला !

---

१९ तारा

[चाल—भीमकबाळा म्हणे नृपाळा !]

१

रायशूरनाथाशीं केला कपट—प्रसंग यवनांनीं,
हरिलें त्याचें राज्य, उडविली ऐश्वर्याची धुळधाणी.
भूपालाच्या सर्वस्वाची दुर्दैवें होतां हानी,
वनमार्ग तयें धरिला सोडून सर्व बंधनांवर पाणी.
छत्र शिरावर जेथ मिरविलें राज्य भोगिलें ज्या स्थानीं,
मानधनजन परसेवा पतकरील लाजिरवाणी.
जो निज सदना अपहारी,
बनून त्याचे कैवारी,
तद्धृत* निज सदनद्वारीं—
तदंजलीनें कृतज्ञतेनें आपलेंच प्यावें पाणी,
याहून गमला भला नृपाला वास वनचरांसह रानीं !

२

स्वातंत्र्याची खाणी—राणी—मनोहारिणी वनस्थिती,
स्वावलंबनोन्नति प्रबोधा पदोपदीं मानवांप्रती.
स्वच्छंदानें मंजुळ गाणें गात वात फिरती स्थिरती.

+ गावया.

* तत् + हृत = त्यानें हरण केलेलें.

झंझावातें, उत्पातें नग हेलकावती, ढ्ढावती.
निर्झर झरझर उड्या मारिती, करिती क्रीडा स्वैरगती.
इष्टाज्ञेनें खग गगनीं, मृग विपिनीं, उडती बागडती.
सृष्टीचीं लाडकीं मुलें,
फुलती, खुलती फुलें, फळें;
कृत्रिमतेला स्थळ न मिळे.
कन्या तारा स्वप्राणाधिक गणी वनीं तो नृप मानी,
राजविलासीं जें वनवासीं तत्सहवासीं सुख मानीं !

३

चिंतादुःख पोळल्या जनां इष्ट प्रियजनसहवास.
तारा सारा ताप निवारी; दे जनकाला उल्हास.
गतराज्यकथा सुतेस कथितां जाती अत्युष्ण श्वास.
गहिंवर दाटे काळिज फाटे अश्रुपूर ये नयनांस.
नृपदुःख खळ तारेस कळे कपटबळें राज्यग्रास—
कसा खलांनीं केला, आला कसा कपाळा वनवास.
उदात्त सृष्टिग्रंथोक्त,
स्वावलंबनाचे पाठ,
शिकवी कन्येला तात,
काय नवल मग वीरश्रीचें तिच्यांत संचरलें पाणी ?
माघारीं गत-वैभव आणी; राखी जनकाची बाणी !

४

वनस्थताराख्याति पसरली स्पृहणीय गुणें चौंहिकडे,
कस्तुरीका कुठेंहि असली, तरी तिचा कां गंध दडे ?

राजपुत्रवर वरचेवर यावया लागले तिच्याकडे,
नटले, झटले; उठले, सुटले; कुठलें त्यांचें तेज पडे ?
रूप मनोरम, धनतेजोत्तम; परंतु निष्प्रभ तिच्यापुढें,
उत्साहें आले, परि झाले आशेचे त्यांच्या तुकडे !
राज्याची मोडली घडी,
बसवील पुनः बळें गडी,
मान अरीची जो रगडी,
आजन्म ऋणी नताशिर राहिन त्या नरवीराचे चरणीं,
निर्धार तिचा कीं पितृकार्यीं गेला जावो जीव रणीं !

५

पितृसेवाकर्तव्यीं दृढमति खरे तनय ते; त्याच सुता,
अन्य तनय, ते अयुक्तनय हो; सुता म्हणाव्या त्या व्यसुता,
मूर्तिमंत देवता माउली; इहलोकींचा देव पिता.
अनन्य भावें त्यांस भजावें; सद्धर्म नव्हे यापरता,
कालगतीनें धारण करिते मधुर फलें कर्तव्यलता—
या न्यायानें सिद्धि लाधली पितृपरतारामनोरथा.
मृगयेकरितां एक दिनीं,
फिरतां फिरतां ती विपिनीं
वीर एक पडला नयनीं,
काय रूप तें ! काय शौर्य तें ! मुखप्रभा फांके रानीं
शौर्यें त्याच्या चकितच व्हावें मी मी म्हणतां वीरांनीं.

६

तिज गमले परकरगतलक्ष्मी आणीलाचि तो परत घरा,
मृगयेमाजीं रमली दिसली बाला त्याला ती रुचिरा.

नयनीं भरली, मनांत ठसली अनुरूपा ती वीरवरा,
भेट जहाली, मैत्री जडली, इच्छा कळली परस्परां.
झटती, बघती पुरी कराया मार्ग कोणता सुलभ बरा.
विघ्नें आलीं आड तयांचा करून टाकिला पुरा चुरा,
' परवशतेचें हीन जिणें, '
बरवें त्यापेक्षां मरणें,
अशीं बोधिलीं स्वजनमनें,
जनीं घुमविली स्वातंत्र्याची धैर्य उत्तेजक वाणी,
लोक वळविले, सैन्य जमविलें; पक्ष सबळ केला त्यांनीं.

७

थोडा नगरीं मोहरम सणीं आनंदी–आनंद भरे,
जतांचा गण विहरे, विधरे वृंद जिताचा दुःखभरें,
म्लेच्छ नृप जयें हर्षें डोले; घसरे; विसरे भान पुरें,
तों तारेनें अवचित त्याच मर्म भेदिलें तीक्ष्ण शरें,
मरे धरेवर पडे, खड बल तसें तयाचें तें पसरे,
नृपासनीं जनकास बसवितां आलें तारेस स्वकरें,
हेतु मनींचा होय पुरा,
आलें, गेलें राज्य घरा;
पावे तारा योग्य वरा.
आलें उदया सुकृत वाटलें हर्ष न मावे जनकमनीं,
समुद्धरी कुल, हरी यशोमल, धन्य धन्य रव जनवदनीं !

८

अवनत वंश, ग्राम देशही अशा रीतिनें उद्धरती.
सुकन्यका जर त्यांत निपजल्या, सत्पुत्र तसे धीरमती.

तनयसुतांची कृति अवलंबे पितरांची शिक्षेवरती,
बीज सुमतिचें कन्याहृदयीं नृप पेरी काळीं उचितीं.
रुजली, फुलली, फळास आली यथाक्रमें ही तत्सुकृती,
क्षुद्र लता अबला; परि कृतिनें मधुर गुरु फलें त्या धरिती;
उगवे मावळला तरणी,
खालीं वर मालिका मणी,
दिसे सृष्टिची ही सरणी,
धीर धरा, उद्योग करा, दृढ नियम वागवा हा ध्यानीं,
उत्तेजन द्या विनायकाला बोधाचीं गाया गाणीं.

---

२० कृष्णा कुमारी

[चाल—चंद्रकांत राजाची...]

१

कळी उमलली जा न पावली पूर्ण विकासाला,
अदय कराचा तोंच तिजवरी पडला कीं घाला !
सुनील गगनीं चमकूं लागे सुंदर इंदुकला,
तोंच तिचा निर्घृण राहून धरिला हाय ! गळा !
भीम नृपाला प्रियतर बाला कृष्णा वेल्हाळा,
नडली पडली बली अकालीं, त्यायोग, काळा !
स्वार्थसंसृतीलोभपरायण जगताची रीती,
ऊठे सुतेवर पिता हितास्तव, विसरे नयनीती !

२

उपवर झाली भीमकबाळी रूपवती कृष्णा,
तत्प्राप्तीस्तव सहज लागली भूपवरां तृष्णा;
जयपुरराजा म्हणे गुणवती व्हावी मज भाजा,
जोधपूरचा भूप म्हणे तो भाग असे माझा !
शिंद्यांच्या जोरावर चढला मारवाडवाला,
वांच्छी व्हावी प्राप्त आपणा कृष्णेची माला;
जयपुरची मागणी तयानें धाकें परतविली,
राजस्थानीं वैराग्नीची ज्वाला भडकविली;
कृष्णेसाठीं सज्ज जाहले खड्गाचे हात,
घोर युद्ध माजलें वाहले रक्ताचे पाट !

३

अमीर नामा पठाण घातक, नीच, अविश्वासी,
उदेपुराधिप भनासाठीं य भीमापाशीं;
वदे ' हितास्तव करा स्वदुहिता अर्पण मानातें,
अपकारक होईल जोडिलें अन्याशीं नातें;
अथवा हें खंडूनच टाका मूळ अनर्थाचें,
कां कारण होतां पाडाया बळी सहस्रांचे ' ?
विचार पडला, कसा पोटाचा गोळा तोडावा ?
चुकवावे वा काय उपाय शत्रूंच्या घावा ?
चालक मंत्री अजित नृपाचा तोचि मार्ग दावी;
' समयींच ' म्हणे ' ही अग्नीची ज्योत मालवावी ! '

४

आप्त जवळचा दौलत त्यावर ये ती कामगिरी,
कोसळून आकाश गमे त्या पडलें काय शिरीं !
'धिक्कार असो !' वदे जीविता तुमच्या धिक्कार,
व्यर्थ जन्म घेऊन जाहलां धरणीला भार !
छत्र शिरीं मिरवितां, म्हणवितां स्वतां लोकपाळ !
एक पोर पोटची तिचाहि न करवे सांभाळ !
हाच काय पुरुषार्थ ! कुलाचा हाच काय मान ?
पुरुष सजावा कीं अबलेची कापाया मान !
रजपूतांचे छावे आम्ही अबलांचे साथी,
वागवितों तलवार कटीला नित्य तयांसाठीं !
वदा कोण त्या मृणालिनीच्या जीवावर उठला ?
तद्रक्ताचा तिच्या कपाळा लाविन खास टिळा !
पडेल जेथें मृगनयनेचा अश्रुबिंदु एक,
अरिरुधिरानें त्या स्थानावर लिहूं सूड—लेख !
नको बुद्धि ती, नका अमंगल वच तें उच्चारूं,
धार न सोडा; धम आपला रणीं मरूं—मारूं !'

५

बाध खलास न रुचे, अहिमुखीं दुग्ध होय गरल,
श्वानपुच्छ नलिकेंत घातलें होईना सरल !
दौलत थिजला; परि न खलांचा दुष्ट यत्न विझला,
जवान दुसरा ती नव कलिका तोडाया सजला !

करूनियां निर्धार मनाचा, धरून तलवार,
गेला कृष्णेजवळ नीच तो करावया वार !
करीत होती हार फुलांचा जाईच्या रमणी,
जणा करी स्वकरें तरुणांचीं हृदय बद्ध गुणीं !
हिमधवलांगी धवलचंद्रिकाहृदया बाला ती,
धवल फुल ती धवल करानें धवल गुणीं गांठीं !
कृष्ण हृदय धवलतेजवळ तें झालें धवल पळीं.
नवल न धवलच बिंब शशीचें विलसे नील जलीं !
तिच्या दिव्य तेजानें दिपला भाला, कंप करीं,
उगारलेलें शस्त्र तयाचें गळलें भूमिवरीं !
टिकिल पुण्यप्रभावापुढ नाहीं पळ दुरित,
भग्नमनोरथ परत दुरात्मा गेला थरथरत !

६

गळून पडलें शस्त्र पुढें तें—निशाण मरणाचें !
धरून जे स्वकरीं भूमिवरी स्वैर मरण नाचे !
परि नाहीं ती धैर्यदेवता तिळभर डगमगली,
मधु स्मिताची खळी कपोलीं उलट तिच्या पडली !
परि मातेनें तिच्या मांडिला एकच आकांत,
मातृहृदय तें ! करील कैसा सहन सुताघात !
पिटी उरःस्थल, कुंतल तोडी, कर माथां हाणी,
धाय मोकलुनि रडे, धरेला अश्रूंनीं न्हाणी.

७

पाषाणालाही शोकानें त्या पाझर फुटता,
परि न तयानें वळले खळ ते, त्यजी न विष कटुता !
शस्त्र न चाले म्हणुनि विषानें भरलेली वाटी,
आणून दिली जनकाज्ञेनें कृष्णेच्या हातीं.
स्मित वदनानें करीं विषाचा धरून तो प्याला,
पदरें नयन पुशी मातेचे, वदे वीरबाला:—
कां करिसी हा शोक? आणिसी कां नयनीं पाणी?
कवण वांचला सांग. भूवरी आजवरी प्राणी !
मृत्यु सखा सोयरा जिवाचा असे सदा साथी,
मृत्युबलानें तुटे भवाची दुःखाची गांठी !
वाट जिवाला चिर सौख्याची मृत्यु मात्र दावी,
वद मग आली मरणाची का संधि घालवावी?
जन्म जयानें दिला तोच या जीवाचा स्वामी,
भाग्यवंत ती पडे संकटीं जनकाच्या कामीं !
धिग् जीवित ! ज्या करितां पडती बळी असंख्यांचे,
मरण यशाचें जर त्या योगें देश—धर्म वांचे !'

८

देऊन असा धीर, विषाचा घेई ती घोंट,
मोहमूढ मातेस नावरे अश्रूंचा लोट !
एकदोनदां घोंट विषाचा नाहीं तिज पचला,
दुष्टांनीं यास्तव नाशाचा बेत नवा रचिला !
हाय ! कुसुंबा प्याया धरिला पुढें तिच्या ओंठीं,
मालविली या परी खलांनीं ती रत्नज्योती !

केला, अनुमोदिला जयांनीं कृष्णेचा अंत,
त्या शासाया चुकला नाहीं न्यायी भगवंत !
जसें करावें, तसें भरावें; बीज तसे दाणे !
'विनायका' ला करी बोध हा कृष्णेचें गाणें.

---

२१ ध्यास तो भास

[अकबर बादशहाच्या मायावी राज्यकर्तृत्वाला भुलून पुष्कळ नामांकित रजपूत वीरांनीं यावनी धर्माची दीक्षा घेतल्याची गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. त्यांपैकीं एकाचें पश्चात्ताप–चित्र पुढें दिलें आहे.]

आर्या (गीति)

१

स्तंभासमीप होता तो त्या समयास एकटा बसला.
नव्हती वृत्ति ठिकाणीं; चिंतेच्या सागरीं दिसे फसला. १

तेज मुखावर नव्हतें. गळली होती उरस्थळीं मान.
हृदय उडे, आंत कढे, चिरडे जैसें पडून पाषाण. २

तंतूच्या वाद्यावर इष्ट सुरास्तव फिरे जसा हात.
भालीं कर तो फिरवी वरचेवर, मग्न निज विचारांत. ३

तेथें एक तयाच्या पडला निःश्वास तेधवा कानीं,
न कळे त्यास उमटला, कैसा, कोठून, कीं तया स्थानीं. ४

हा काय भास झाला, कीं कांहीं खेळ कल्पनाच करी ?
सांदींतून असावी आली कीं काय वायुची लहरी ? ५

शिर वर करून फिरवी दृष्टि तलावाकडे परंतु जल,
स्थिराचि दिसे पडलेला तेजाचा आरसा जसा अचल. ६
तृण वाढल चळना—तरुचें हालें न एकही पातें,
दुर्गध्वज न फडफडे—आली कीं झोंप त्याजला वाटे. ७
सर्वत्र दिसे स्थिरता—ऐकूं येइ न वायुच नांव,
निःश्वास मग कशाचा? कैसा त्याचा कळून ये ठाव? ८
वर खालीं दृष्टि करी—इकडे तिकडे पुनः पुन्हा पाहे,
चाळा तोच तयाला लाग, त्यांतच तयास सुख लाहे. ९
परि एकदां सहज तो पाहे डावीकडे वळून जसा,
तरुणी रमणी बसली दिसली तो चकित होय त्यासरसा. १०
घेऊन शस्त्र हातीं शत्रु उभा तेथ ठाकला असता,
तत्रापि या परी तो पुरुष भयाभीत जाहला नसता. ११
हें काय चिन्ह? न कळे स्त्री ही कैशी कुठून अवतरली?
भरली सौंदर्यानें मूर्तिमती तरुणता पुढें सरली. १२
धन्या रसिकंमन्या हें मंगलदायिनी अमरकन्या?
अन्यायवर्तिनी कीं श्मशानवासी? पिशाचिका वन्या? १३
उकले ना गूढ तया, न फिटे पडली मनास जी भ्रांती,
पाहे, पुन्हां न्यहाळी तें मुख तें रूप, दिव्य ती कांती. १४
ती मोहना तयाची सखी, तिची खूण त्याजला पटली,
प्रीति करी त्याजवरी; आतां परि सर्वथा तया विटली. १५
परिणय त्यांचा असतां तीं नांदलीं सुखें असतीं,
परि यवनधर्म धरिला तयें, तया बुद्धि जाहली असती. १६

२

होता गुलाब गालीं-ओष्ठावरती तशी तिच्या लाली,
चिंतेचा ढग भालीं धरि त्यावर सांवली परी काळी. १७
नेत्रांत तेज होतें, परि निश्चल त्या सरोवरावाणी,
चंचलता मावळली. शून्यपणा तया आणी. १८
साधेंसुधेंच पातळ. हिरवी अंगांत कंचुकी ल्याली,
कृष्ण कुरल केश तिचे ते अस्ताव्यस्त विखुरले भालीं. १९
बोलावयास्तव तिनें कर वर केला तयांतुनी पार,
दिसता चंद्र तुम्हांला-असा तिचा काय दिव्यतासार. २०

३

'भक्ति जयावर करितें आलें मी त्याकडे स्थलीं वन्य,
हेतु मला सुख व्हावें—वाटावें त्याजला जगीं धन्य. २१
उल्लंघिलें तटाला—आलें वंचून रक्षका दक्ष,
तुज भेटले सुरक्षित येथ करायास सोक्ष कीं मोक्ष. २२
वदती कुमारिकेच्या पवित्रतेचें अपूर्व तेज जनीं,
विजनीं उग्र मृगेंद्रहि तिज दिपती—लागती तिच्या भजनीं. २३
जो श्वापदांत रानीं राखी ईश्वर तिची अशी लाज,
त्यानेंच मज सुरक्षित यवनचमूंतून आणिले आज. २४
हेतु धरून मनीं मी आलें चालून आपल्या पायीं,
होता तो विफल मला जाण, दिशा शून्य जाहल्या दाही. २५
तूं मुकलास मला; मी अंतरलें तुज अखंड अंतरलें,
ही शेवट भेट समज; येथेंच प्रेम आपलें स्थिरलें. २६
पूज्य स्वधर्म त्याचा नित्य वहावा मनांत अभिमान,
मान तयांतच; धर्मा, न चळावें कापितां कुणी मान. २७

श्रेयस्कर मनुजातें आलें निज धर्मरक्षणीं मरण,
सिंहासनास्तव नको परि, करणें धर्मबाह्य आचरण. २८
निज धर्म त्यजिला त्वां. यवनाचा निंद्य धर्म तुज रुचला,
टाकून अमृतवल्ली आवडिनें घेतला करीं कुचला. २९
कर जोडितें; पसरितें पदर; तुझे चरण मस्तकीं धरितें,
आज्ञापिशील तें तें करितें; परतें; न दुर्जनांत रतें. ३०
हा धर्म नको तुजला, यवनांचाही नको नको छंद,
नलगे कुराण; बरवें पुराण; भज रामकृष्ण गोविंद. ३१
होईन तुझी दासी—त्वत्पदकमलीं विलीन राहीन,
व्हाया सुख उभयाला आड असे यवनधर्म हा हीन. ३२
होऊं उद्यांच आपण एकत्र विवाहबंधनें पुण्य,
राहूं आजन्म सुखीं; घेऊं म्हणवून या जगीं धन्य.' ३३

४

'होणार विवाह कुठें ? जिथें चितेवर कलेवरें जळती,
मळती धुळींत कोणी—कीं जीवितसंशयांत तळमळती. ३४
कारण हिंदुत्वावर पडणार उद्यांच आमची टोळी,
नलगे विलंब तुमचीं देवघरें व्हावयास वाटोळीं. ३५
बाळ असो, तरुण असो स्त्री किंवा पुरुष जरख म्हातारा,
त्याजवरी असिधारा धरूं, करूं देश शून्य हा सारा. ३६
तूं प्राणप्रिय मजला, तुझे सखे सोयरे कृपापात्र,
समरांतून उद्यांच्या सत्तेनें वांचणार ते मात्र. ३७
तुमच्यांत जन्मलों मी—मजमध्यें हाडमांस तुमचेंच,
तुम्हांस न त्यजावें; परि मज तुमचीच लागली ठेंच. ३८

तुमचा-नव्हेचि-माझा होता जो पूज्य धर्म आजवरी,
त्याजवरी मी उठलों—काय करूं ? हाय ! हृदय लाज वरी. ३९
परि एक देव जाणें याचा माझ्याकडे नसे बोल,
फोल प्रयत्न केले; कळलें माझें न बांधवा मोल. ४०
देशहितास्तव झटलों; धर्माचें वाहिलें शिरीं काज,
माजविला दंभ न मीं, केला न जनांत शुष्क आवाज. ४१
कर्तव्य मनःपूर्वक केलें तें बांधवां न आवडलें,
नडले येऊन मला. ते मम मार्गांत आडवे पडले ४२
ते नीज मत्सरी ते दुर्व्यसनासक्त दुर्गती कपटी,
नांव नको, गांव नको त्यांचें; त्यांना असो दुरून नती. ४३
विटलों—विटलों त्यांना; झालों मी त्यांजपासुनी दूर,
होईन शांत जेव्हां त्यांचा पाहीन जाहला चूर. ४४
व्हावा जर मी तुजला, माझा सहवास वाटता गोड.
जोड मला, सोड तयां—हितकर ही सुचविली तुला तोड. ४५
भ्राता मी, भगिनी मी, देव, पिता, माउली तुझी मीच,
माझ्यांत सर्व नातें—मी असतां तुज कशास हे नीच ?' ४६

५

स्कंधीं शिर आधारी, त्याच्या ती मृदुल कर गळां घाली,
भ्याली भीरु उसासे, स्फुंदे, अत्युष्ण आसवें ढाळी. ४७
वाहे मंद समीरण; अमृताची वृष्टि तो शशांक करी,
एकांतिं अशा समयीं रमणीची कोण लालसा न धरी ? ४८
त्यांतुनि ही अनपेक्षित, सहज अनाहूत भेटली जर ती,
नाहीं येणार कशी पुरुषाच्या हृदयसागरा भरती ? ४९

परि सुप्रसंग ऐसा त्या वीरा हेतु जाहला असुखा,
भुजवल्य नव्हे, पडला, गमलें नागीणिचा गळां विळखा. ५०
झालें प्रशांत मस्तक, होतें जें सागरापरी क्षुब्ध,
हृदय उडेना; त्याचे सारे व्यापार तेधवां स्तब्ध. ५१
पाहे त्या स्त्रीचें मुख तों पालट केवढा दिसे त्यांत!
ती मोहना प्रियतमा आहे किं नसे अशी पडे भ्रांत! ५२
रूप तिचें तेंच असे; फिकटपणा ये परंतु त्याजवरी,
जीवांश त्यांत न दिसे-प्रकाश जो सकल अवयवां वितरी. ५३
वदन निमीलित झालें-कीं बैसे मृत्युची तयास खिळी,
बोले बोल जरी ती, श्वास उमटतां दिसे तिचा न मुळीं. ५४
हृदय न उडे-पडे तें गार-न नाडींत राहिला त्राण,
नेत्रीं तेज लकाके, परि न दिसे त्यांत जीव कीं प्राण. ५५
चित्रें स्वकल्पनेनें वातावरणीं करून निर्माण,
होती छांदिष्ट कवी त्यांच्या अवलोकनांत रममाण. ५६
नटतीं नवीं नवीं तीं विराटरूपें क्षणोक्षणीं नाना
तीं कल्पनाविनिर्मित जाणुनिही भय न वाटतें कोणा? ५७
तैसेंच लाडकीचें स्वरूप एका क्षणांत पालटलें,
अवलोकून भयें त्या तरुणाचें हृदय तेधवां घटलें. ५८

६

'छे, छ नको नको हा अविचार करूं; विवेक कर कांहीं?
ती स्त्री वदली 'मम-सत्प्रेमाची क्षिति तुला नसो—नाहीं. ५९
चाड धरीं पितरांची, स्वकुलाची, पूज्य मातृदेशाची,
धर्माची-ईशाची-अनुकंपा नित्य पाहिजे ज्याची. ६०

मी स्त्री अनाथ, अबला, वृक्षाचा कोणत्या तुला पाला ?
एकाकीच तुझ्यास्तव राहीन करीत चिर विलापाला. ६१
जन्म दिला, वाढविलें, तुजसाठीं नित्य वाहिले कष्ट,
त्या मातापितरांना स्वकरें का पाहसी करूं नष्ट ? ६२
तव वीरकुल, जयाच्या शौर्याची गाजते जगीं ख्याती,
त्याची स्वनिंद्य कृतिंन करणार जगांत काय तूं माती ? ६३
देश तुझा ज्यासाठीं वीरांनीं वाहिल्या किती माना !
तूं एक मात्र, त्याच्या, जन्मा आलास, हेतु अपमाना ! ६४
तव धर्म लघु मुखानें म्यां त्याची काय थोरवी गावी ?
तो टाकून हिरा त्वां अंधपणें गार काय ही घ्यावी ? ६५
परमेशप्राप्तीची तीच खरी सुलभ एकटी वाट,
असतिल—असोत दुसरे पंथ नसे तथ्य यापरी त्यांत. ६६
हा निंद्य मार्ग तुजला ईशापासून नेतसे दूर,
पडशिल, रडशील तुझ्या जेव्हां फांकेल दृष्टिचा धूर. ६७
होईल ईश्वराचा कोप ज्यावर धरून परशील,
तरशील कसा तेव्हां ? कवणाचे चरण सांग धरशील ? ६८
स्वजन त्यजून धरिले हृदयीं म्हणवून यवन जे आप्त
ते धांवतील तुज, का गमतें, पाहून संकटव्याप्त ? ६९
बुडवून तुझ्या धर्मा, तव देशाची करून रांगोळी
आले हे येथ सुखें पिकवाया नित्य आपली पोळी. ७०
तूं आयताच त्यांना नवसाला पावलास कीं देव
तद्धेतु परी पुरतां होशिल पाषाण समजुनी ठेव. ७१

तुज तुच्छतील मग ते करितील पदोपदीं तिरस्कार
तेव्हां नको नको हें होईल जिणें तुला तुझें भार. ७२
स्वजन त्यजून धरिली परकीयांची जयें स्वयें कांस
ते परकीय तयाचा धरिती न; धरूं नयेचि विश्वास. ७३
स्वजना अंतरलासच; परही होतील पारखे तुजला,
भाग तुला मग फिरणें भूवर ढाळीत नित्य अश्रुजला. ७४
कां संकटांत पडसी ? करिशी दुःखास कासयास गढी ?
कां घालितोस कळतां, कळतां प्रक्षुब्ध सागरांत उडी ? ७५
हा चंद्रमा विलसतो निजतेजें व्योममंडलीं नील
हा कृष्ण घन जवळचा त्याला एका क्षणांत झांकील. ७६
जें अभ्र आड आलें यशावकाशें पडेल तें पार
चंद्रप्रभा पुन्हां या टाकील करून भूतला गार. ७७
त्या अवधींत तुझें जर मोहापासून या न मन ढळलें
वळलें सुविचारास न, अक्षय तव समज, विमल यश मळलें. ७८
पितरांचे, आप्तांचे, इष्टांचे भोंवतील शाप तुला
ईश्वर कोपून तुझ्या पडतील शिरीं अखंड तप्त शिला. ७९
जागा हो, जागा हो, नको नको हा करूं दुराचार
नाहीं तर दासीचा शेवटचा तुज असो नमस्कार. ८०

८

म्हणती म्हणोत कोणीं, विकार गुणरूप होय अभिमान.
विस्मरती ते झाली त्याजमुळें जी जगांत धुळधाण. ८१
उदधीन भूकंपें, विद्युत्पातें अनर्थ जे घडले,
अभिमानवश नराच्या कृतीपुढें सर्व ते फिके पडले. ८२

अभिमानें वाहविले रक्ताचे या जगांत पाट किती !
गळले अश्रु तयांची करवेल सरस्वतीसही न मिती. ८३
किति संसार बुडाले, किति पडलीं नांदती घरें ओस;
किति मंदिरें मिळाली धूळीला माजला असंतोष. ८४
विसरे स्वापत्य पिता; भाऊ भावावरी उठे रुष्ट
स्नेह लयाला गेला; उदयाला कलह पावला नष्ट. ८५
चुकलें, कळे उमजतें चुकणें कवणास या जगीं चुकलें
'चुकलों' परी न म्हणती अहंपणानें सुखास ते मुकले. ८६
होतीं पुराणकालीं जन म्हणती, स्वर्गभूमि अविभक्त
भजती परस्परांला भावें देवास ज्यापरी भक्त ८७
'उभयांत कोण मोठा' उद्भवला सहज वाद त्यांमाजीं
भूमि म्हणे मी मोठी; स्वर्ग वदे थोरवी असे माझी. ८८
कोणीच हार ने घे, उभयांची दृष्टि मीपणें अंध
होय कलह वादाचा, कलहानें प्रीतिचा तुटे बंध. ८९
जीं एकरूप होतीं, रोषें जाऊन दूर तीं बसलीं.
फसलीं अहंपणानें; संतोषें परि न आजवर हंसलीं. ९०
स्वर्ग समर्थ बली, तें स्वगुणें वरवरच चालले आहे
अबला भू खचत असे; परि ताठा केवढा मनीं वाहे ! ९१
जे मातापितरांचे प्राप्त अपत्यांस तेच गुणवान
वृक्ष तसें पुष्प मिळे; कंठ जसा त्यापरी निघे तान. ९२
माता भू अभिमानी, पुत्र तिचा पुरुष तोहि अभिमानी
भू स्वर्गा अंतरली; पुरुषाचीही तशीच हो हानी. ९३

बोध प्रियकरिणीचा त्या वीराच्या मनास मानवला
तूं स्त्री मी पुरुष अशा अहंपणें तो परी न त्या लवला. ९४

'जें झालें तें झालें; आतां हा बोध होय वायफळ
वदनांतून निघाला कवण करी ग्रहण तो पुन्हां कवळ ? ९५

धर्म नको मज तुमचा, देश नको, लोकही नकोत मला
वाटेल तर रहा वा जा तूं तव पथ नसेचि आडविला.' ९६

सहज वदून असें तो स्मितवदनें प्रियतमेकडेस बघे
तों ती गुप्त जहाली; न कळे भूमींत वा नभांत रिघे. ९७

चोळी नयन पुन्हां तो पाहे विस्मितपणें सभोंवार
परि ती कोठेंचि नसे, न दिसे त्या केवढा चमत्कार ! ९८

आसन नसे तयाचें चळलें, नव्हती परिस्थिती फिरली
होते शांत पहुडले चंद्रकिरण पूर्ववत् तडागजलीं. ९९

नव्हता दुग सरकला स्तंभ जसाच्या तसाच तेथ उभा.
ध्वज आपल्या पटानें होता सप्रेम पालवीत नभा. १००

आश्चर्य थोर; झाली गुप्त कशी तीच एकली रमणी
ऐसा करीत बसला खिन्नपणें तरुण तो विचार मनीं. १०१

आले कळून त्याला हा सारा खेळ कल्पना नटली
ज्याचा ध्यास मना तो भास सदा होय गोष्ट ही पटली. १०२

---

२२ * गणिकोद्धार

साक्या

रुधिरें सिंचित पटासारखें दिसे पश्चिमा ऽऽकाश
सूर्यास्तानें दिसूं लागलें भुवन उदास ! उदास ! १
पतिनिधनास्तव अशौचदर्शक कृष्णपट दिशा ल्याली
पति प्रकाश स्त्रीचा त्याविण काळेंच तिच्या भालीं. २
चिता धडकल्या ज्वाळा उठती भरे दशदिशा धूर.
कवट्या फुटती, अग्नीमाजीं होय अस्थिचा चूर. ३
घटिका ती राक्षसी मृत्युचा, श्मशान तें, दरबार,
स्थल देण्याचें इहलोकींचा मानवास करभार. ४
उठे दीर्घ रोदन श्मशानीं त्या समयास भयाण,
निराश्रिता कवितेची जैसी उदासवाणी ताण. ५
प्रत्येक स्वन त्यांत मधुर, परि आर्त, करुणतापूर्ण,
करील ज्याच श्रवण निश्चयें पाषाणास विदीर्ण. ६
मथुरापुरती वारयोषिता वासवदत्ता नामें,
सौंदर्यास्तव तारुण्यास्तव जिला भजावें कामें. ७
पुराभरण सुखवैभवशाली गणिकांची जी राणी,
सेवेज जिच्या सिद्ध संपदा जोडून सदा पाणी. ८

---

* श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. यांच्या अशोकचरित्रां-
तून प्रस्तुत कथानक घेतलें आहे. अशोकचरित्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वी ही
कथा कवीला माहीत नव्हती. तेव्हां या कवितेचे सर्वांशीं प्रेरक श्रीयुत
आपटे हेच होत. त्याबद्दल कवि त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

सहज तयावर दृष्टि जियेची पडे, धन्य तो मानी,
तिच्या मधुर भाषणीं, न ते सुख तरुणांस सुधापानीं. ९
जन्में गणिका, परी चंद्रिका आचरणें अकलंक;
पर-पुरुषस्पर्शें न जियेचा विटाळला पर्यंक. १०
एकासच मानून देवता करी त्यावरी प्रेम,
तोच जिवाचा सखा तियेचा; ती सीता, तो राम. ११
मदनमंजिरी, भुवनसुंदरी तीच त्या स्थलीं वन्य,
धुळींत लोळत पडली होती हाय! छिन्नविछिन्न. १२
मृदुशय्येवर जी पहुडावी ओढुनि तलम दुशाला,
तीच धरेवर पडली उघडी भुज घेऊन उशाला! १३
अधरस्पर्शें कपोल व्हावे रक्त, असे सुकुमार,
खावा लागे आज त्याजला मृत्तिकणांचा मार! १४
सेवेस जिच्या तत्पर होत्या सदनीं अगणित दासी
एकलीच ती त्या समयाला अभागिनी वनवासी! १५
इहलोकींचें नश्वर वैभव—हा क्षणभंगुर खेळ,
जलबुद्बुद—भोंपळा अभ्राचा फुटे न लागतां वेळ. १६
समृद्धिसागर आज असे जो दीनांचा कैवारी,
तोच उद्यां होऊन भिकारी, फिरतो दारोदारीं १७
प्रकाश झळके आज. उद्यां त्या गृहीं झळके अंधार,
हास्य विनोदस्थलीं क्षणांतच उसळे हाहाकार. १८
घालून मिठी गळां प्रियाच्या निजे जी सुखासीन,
उजाडेल दिन येता दुःखीं तिज गमलें स्वप्नीं न. १९

नाथ स्तनमंडलीं तिच्या शिर ठेवुनि निद्रामग्न,
असतां, कोणीं खड्गें केलें हृदय तयाचें भग्न. २०
विव्हळला, फोडिली तयानें एक दीर्घ किंकाळी,
खडबडून त्यासरशीं शयनीं गणिका जागी झाली. २१
गळां घातला हार फुलांचा व्हावा जैसा व्याळ
चांदण्यांत मस्तकीं पडावा कीं आगीचा लोळ. २२
तशी तिची जाहली अवस्था, न सुचे तिजला हाय !
कोसळलें आकाश तिच्यावर, रडे मोकलुनि धाय. २३
कुंतल तोडी, कपाळ फोडी, करी थोर आकांत
कांतविरह तो नव्हे, गमे तिज, सर्वस्वाचा घात. २४
अंकीं घेई नाथाचें शीर, अश्रुजलें त्या न्हाणी,
फुटणें नाहीं जीव मृताला किती घालितां पाणी. २५
शव न द्रवलें नवल न, विरले नाहींत जयें जीव
लटकें म्हणती स्फुंदन रोदन, कवणा न तिची कींव. २६
धनलोभास्तव, म्हणती, केला हिनें प्रियाचा घात
जिरवूं पाही दुष्ट कृत्य तें करून ही आकांत. २७
न्यायदृष्टिनें दोषी ठरली, अपराध तसा दंड,
पडे श्मशानीं होऊन स्तनयुगलनासिका खंड. २८
आप्त, इष्टजन, दास, दासिगण धनानुगामी सारे,
मोहर झडतां आम्रतरूवर कवण पांखरूं थारे. २९
बहुत परिजनावरी चालवी जी अप्रातिहत सत्ता,
एकलीच बापडी श्मशानीं पडली वासवदत्ता. ३०

भू शय्या, भुज उशी, ओढणी वातावरण उदास
स्फुंदन कालक्रमण, चितांचा प्रेतांचा सहवास. ३१
स्वभावतां मन असतें स्त्रीच पुष्पासम सुकुमार,
त्यांत जाहला असा त्यावरी दुःखाचा भडिमार. ३२
अधिकच तें अलवार जाहलें, नवस करी मरणास;
धरी थरर कांपवी तयाला सहज निघाला श्वास. ३३
जंबूक हुकी करिती प्रेतें स्वच्छंदें उकरीत
घूत्कारें दशदिशा घुमविती विकाळ दिवाभीत. ३४
पाचोळा तरुतळीं सळसळे गमनानें उरगांचे
झंझावातें अग्नि चितांचा करी गर्जना, नाचे. ३५
नाद भयंकर असे श्मशानीं कांपवितील भयाला !
कां न त्यामुळें सुकून जावी दुःखी अबला बाला ? ३६
वाटे प्रेतें गर्जत आलीं करावयाला ग्रास.
कोरड पडली, धडकी भरली, गुंतत चाले श्वास. ३७
चिंतावें त्यापरी कल्पना पुढें आणिते चित्र.
साच पातलें जवळ, वाटलें तिजला, भूत विचित्र, ३८
जीव नकोसा झाला, तरि तो त्यागवे व कोणाही,
विटली जीवा मरणभयानें रडली धायींधायी. ३९
पिशाच दृष्टी—आड कराया घट्ट मिटी नयनांतें,
नळहातें झांकिलें; चिन्ह तरि अदृश्य होई ना तें. ४०
" हाय संकटीं पडलें बुडतें मरते देवा ! तारीं,
कोण तुझ्याविण जगीं दयाळा ! दीनांचा कैवारी ? ४१

निरपराध मी ठावें तुजला कण्हत मरणद्वारीं,
घात पातकी करून ऊलटा विहरे सौख्यागारीं ! ४२
न्यायमूर्ति तूं स्वतां म्हणाविसी सत्याचा अभिमानी
तव राज्यीं खल हंसती; न खळे सज्जननयनीं पाणी. ४३
कशी अशानें चालेल जगीं तुवां लाविली रीत ?
सत्याची गत व्हावी कैशी ? कशी ? टिकावी नीत ४४
निरपराध मी मरतें—मेले—किती पुढें मरतील ?
कसा भरंवसा मग अस्तित्वीं तुझ्या लोक धरितील ? " ४५
निखंदून यापरी प्रभूला, बघे नेत्र उघडून—
चिन्ह जसेंच्या तसें दिसे तें बसलें जणूं अडून ! ४६
भूत म्हणावें तरी करीना माझा हें कां अंत ?
अंत कोठवर बघे असेलच अवतरला भगवंत ? ४७
" आला समजूं पिशाच आपण घडी भराया माझी ?
दीनेस्तव कीं प्रकट जाहला करुणाघन देवाजी ? " ४८
" मजकरवीं भूतपदापुरता घडला न दुराचार.
लालसा, परी देवपणाचा पतितास न अधिकार. ४९
सामान्य कुलीं जन्म पावलों मी मानव उपगुप्त.
संसाराच्या घोर वादळीं नसतों परी सुषुप्त. ५०
बुद्धगुरूच्या कृपाप्रसादें झालों गणिके, जागा
जगावेगळी, कळलें जीवां असे मिळविणें जागा. ५१
उदर पुढें हें परी लागलें आहे सफलापाठीं
जुल्मी राजा असह्य, त्याहुनि उदररीति उरफाटी ! ५२

अनयशलि नृप करें आकळी मात्र जन व्यवहारीं.
विरक्त योग्यांवरही सत्ता उदर करी कांतारीं ! ५३
मी पामर मग उघडच आहे पात्र उदरकरभारा;
माजवून ठेविला नसे परि मीं त्याचा देव्हारा. ५४
यास्तव मजला कधीं करावा लागे ना अपहार.
कामाचा तो काय, मिळविला कपटानें जो हार. ५५
वणिग् वृतिनें उपजीवन मम, परि न आचरण खोटें
दीनांस पदीं तुडवून नको मजला होणें मोठें. ५६
मिळेल त्यावर तुष्ट राहतों विलीन भगवन्नामीं
पडेल अंतीं तेंच, न ऐहिक धनदौलत, मज कामीं. ५७
स्मरत असेल, तुवां दर्शविली मम भेटीची आस
क्षमा करावी, केलें तुज मी त्या समयास निराश. ५८
श्वानासम तुजपुढें नाचले जन विभवी असतील.
मी न त्यांतला; गणिके ! संकटसेवा हें मम शील. ५९
आलों आतां; सेवेस तुझ्या सादर केला काय.
संकोच त्यज; सांग करावी तुझी चाकरी काय." ६०
"गोड बोल हे त्या समयीं मीं धरिलें असते माथीं.
मरणानंतर अधरीं धरिली व्यर्थ सुधेची वाटी. ६१
खिडकींत उभी असतां पाहत निज रमणाची वाट
मदनमनोरम मूर्ति आपली आली दृष्टिपथांत. ६२
मंद मंद टाकीत पाऊलें होतां मार्गीं जात.
रोंवीत जणूं ध्वज मदनाचे तरुणींच्या हृदयांत. ६३

जलौघ वाहे सभोंवतीची काय वनश्री त्यास ?
तशी दृष्टि आपली न पाहे तरुणीभृकुटिविलास. ६४
अक्ष अचल राहूनि फिरवितो चक्रास सभोंवार;
स्वतां न ढळतां तसें झुरविलें मीं बहुतां साचार. ६५
दृष्टीं पडतां रूप आपलें हरला तो अभिमान.
शरण रिघाले हृदय; आपणापुढें वांकली मान. ६६
वरून मीं फेंकिलें कराया खूण पुष्प आरक्त,
नव्हे तें प्रणयलेख तो वा हृदयच अनुरक्त. ६७
नकळत-गमतें, पडे आपला पुष्पारव त्या पाय,
हाय ! केवढा तेणें बसला मम हृदयावर घाय. ६८
हृदय तळमळे तरी न माझी दृष्टि आपणां सोडी,
गेलां. झालां आड. तिला तरि त्याच दिशेची गोडी. ६९
अशनीं, शयनीं मज दिनरजनीं आपला निदिध्यास
अखंड चिंतन, घडेल कैसा मला सुखद सहवास. ७०
लज्जा हरली. भीति निमाली. झालें अगदीं धीट
मदन काय करविणार नाहीं स्त्रीकरवीं विपरीत ? ७१
पुष्पहार धाडून पाहिलें आपणांस बहुमानें
आपण अव्हेरिलें; हिरकणी त्यजिली अज्ञानानें. ७२
आली चालून घरा लक्ष्मी दिधली तिजला पाठ
परत फिरविलें स्वयें अंगणीं आलें अमृत वहात. ७३
येतां जर त्या समयीं नव्हती आपल्या सुखा जोड
प्रीतिबलानें केली असती भू स्वर्गाहूनि गोड. ७४
तारुण्याचा भर मम अंगीं; ओसंडे लावण्य
सहवासीं मम तुच्छ वाटते विषय आपणां अन्य. ७५

अनुरक्तस्त्रीसहवासीं सुख न तें सुरेशपदांत
विश्वामित्रें व्यर्थ मारिली काय तपाला लाथ ? ७६
नव्हती सदनीं द्रव्यसंपदासुखास कांहीं वाण
आपणांस पुष्पांत ठेविल मानून स्वप्राण. ७७
उरलें आतां काय ? जाहली ऐश्वर्याची होळी
आशाप्रेत धरून उराशीं अश्रु येथ मी ढाळीं. ७८
क्षणोक्षणीं वाटते विझाया आयुर्दीपक लागे
यमपाश गळां पडले. निर्दय दूत लागले मागें." ७९
"म्हणून आलों आतां गणिके, तुजला साह्य कराया
अज्ञानाच्या पंकीं रुतली धेनू उद्धाराया. ८०
हेतु तुझा, प्याला विषयाचा लावावा मम ओठीं
परि तुज कळलें नाहीं यौवन-रूप-संपदा खोटी. ८१
पडलों असतों तेव्हां जर मी तुझ्या मोहपाशांत
येतां कोण तुला दावाया या अंधारीं वाट ? ८२
तूं पतिता मी पतित जाहलों असतों तव संगाने
बसतें कंठीं अढळ भवाचें माझ्याही रडगाणें. ८३
दृढ करपाशीं धरिलें ज्यांना गणिके त्वां हृदयाशीं
जिवलग ते तव आहेत कुठें ? कवण आज तुजपाशीं ८४
यौवन चंचल, चंचल जैसा असतो संध्याराग
कसा टिकावा चांचल्यावर केलेला अनुराग ? ८५
विकसितकलिकारस चाखाया होय अलींची दाटी
कोमजतां ती परि बिचारी एकही न तिज साथी. ८६
सुंदरपणही भ्रम नयनाचा; मूढ समज हृदयाची !
देशोदेशीं भिन्न कल्पना प्रचरे सौंदर्याची ८७

परि समज सामान्य—हसतमुख; विशाल काळे डोळे
सप्रमाण रचिले मांसाचे अस्थिपंजरीं गोळे. ८८
आच्छादन त्यावरती केलें चर्म गौर सुकुमार;
अधरीं लाली, गुलाब गालीं, शिरीं कृष्ण कचभार. ८९
परिसीमा ही लावण्याची; तया भुलावें काय ?
साच मृत्तिकापिण्ड म्हणविला कोमल सुंदर काय ! ९०
गर्भी नरकीं काल कंठिला अज्ञानें नवमास.
दुजा नरक आदारेती ज्ञानी बघून गोंडस मांस ! ९१
अमृत नांव देऊन सेविती अधरीं भरली लाला !
रीत जगाची "सोन्या" म्हणणें प्रिय विद्रूप मुलाला ! ९२
आणि संपदा काय ? वेसवा फिरणारी बाजारीं !
बऱ्या त्या तरी; नसती इतुक्या मूढ, अंध अविचारी. ९३
त्यांतही निघे वसंतसेना[1] गुणलुब्धा एकादी.
परी संपदा मुर्ख, दुर्गुणी जनां मात्र आराधी. ९४
परवा न तिची ज्यांस, उधळिती जे तिजला लाथांनीं,
त्यावर ही चामरें ढाळिते गात यशाची गाणीं. ९५
आपली जिला समजून मनीं राहिलीस तूं धुंद
कामीं आली काय शेवटीं ती तुजला स्वच्छंद ! ९६
यौवन सरलें. स्वरूप विरलें. दिला धनानें गोता.
पडून मोहीं ज्यांच्या झाला तुझा सर्वथा ताटा. ९७
विसरलीस गणिके ! शाश्वत तूं भुलुनी अशाश्वताला.
फेकून सुधा वदनीं धरिला भ्रमें विषाचा प्याला. ९८

---

१ हा दाखला देताना कांहीं कालातिक्रम घडला असल्यास रसिक क्षमा करोत.

गेलें जावो; उरलें थोडें आयु सार्थकीं लाव
स्मर करुणेश्वर, तोच स्वपदीं देईल तुला ठाव. ९९
दुर्विकारविष हृदयीं भरलें अश्रमिषें तें काढी.
सुविचाराची आतां घालीं हृदया दृढतर आढी. १००
पश्चात्तापें पापें जळती; निर्मल होय स्वांत
सहज मिळे फल त्याचें सद्गति पतितांतें निभ्रांत." १०१
उपदेशें ज्या वदती ज्ञाने झाला गणिकोद्धार,
सादर केलें त्याचें रसिका गोड गमो हें सार. १०२

---

२३ वीरमती

कथासूत्र—औरंगजेबाचा प्रसिद्ध मांडलिक जोधपूरचा राणा जसवंतसिंग हा एकदां समरास पाठ दाखवून माघारा फिरला. क्षात्रवंशादास कलंक लावणारें त्याचें तें कृत्य अर्थातच त्याच्या मानी स्त्रीस खपलें नाहीं. तिनें त्याबद्दल त्याचा मोठा धिक्कार केला. त्याचें वर्णन या कवितेंत, खपेल तेवढीच पदरची भर घालून, केलें आहे. अशा प्रसिद्ध वीरस्त्रीच्या नांवाबद्दल इतिहास मुग्ध आहे, हें मोठें नवल होय. "रूपनगरची राजकन्या" या कादंबरींत ती चंपावती या नांवानें झळकते. वीरबाला या गुजराथी नाटकांत ती महादेवी होऊन आली आहे, असा मोठा मतभेद दिसतो. या कवितेंत तिला तिसरेंच नांव दिलें आहे, पण तें तिच्या स्वभावाचें द्योतक, अर्थात विशेष अन्वर्थक होईलसें वाटतें.

आर्या (गीती)

१

त्या रात्रीं जसवंता घडलें इच्छा नसून जागरण,
निद्रा न ये तयाला मिटून धरिले जरी तयें नयन. १

मोहून बाह्यरूपा राजश्री आणिली गृहीं ज्यानें,
साच तयें हृत्प्रांतीं चिंतेचें अढळ वसविलें ठाणें. २
राजमुकुट कनकाचा त्यावरतीं जडविले अमोल हिरे;
परि आंत कंटकांनीं खचिला जे पाडिती शिरास घरें. ३
चंड किरण मार्तंडासम ज्याचे हालवी जगा सकल,
तो राजदंड काल व्याल, स्वरदें करी नृपा विकल. ४
सिंहासन भूपाचें मृदुल परांचें असें दुरून दिसे,
त्यावर बसे फसे तो, युक्त विषें झोंबती तयास कुसें. ५
परि या न उपाधींनीं विन्मुख निद्रेस जाहला नृपती,
सुख होय आंगवळणीं पडलेलें दुःख जाणते जगती. ६
होती नवीच त्याच्या हृदयाला आज काळजी जडली,
चिंता वैरीण तिची सन्निध पाहून झोंप अवघडली. ७
निद्रेचीं उपकरणें होतीं जोडून हात सिद्ध तिथें
परि तीं निष्फल ठरलीं. चिंतामग्नास सौख्यही रुततें. ८
चंद्रकरें न्हालेल्या गच्चीवर उंच मंचकीं शयनीं,
भूपाजवळ पहुडली होती सर्वांगसुंदरा रमणी. ९
वर मंडप वेलींचा, वायूची डोलवी जया लहरी,
शय्येवरी फुलांची वृष्टि करी; गंध दशदिशा पसरी. १०
रजनी षण्मासाची ऱ्हस्वच कोणासही तदा गमती,
परि दुर्दैव, पळेंही जसवंता भावलीं युगासम तीं. ११
शयनावरी तळमळे, फिरवी कर मस्तकावरी डावा,
ढाल करून कराची चिंतेच्या चुकवितो जणूं घावा. १२
उजंवा हात तयाचा स्वस्त्रीच्या आडला उशाखालीं,
न तरी त्यानेंहीं तो शिर निज आच्छादिता तया कालीं. १३

परि झापमोड तीची विचार सहवे न त्यास हा नुसता
हातच काय, तयानें तिजकरितां प्रांण खरचिला असता. १४
प्राणप्रिय दयितेला त्या अंतरणार आज तो होता,
त्याच विचारें त्याच्या हृदयाला पीळ चढाविला मोठा. १५
शतदां अतृप्त नयनीं असेल बसला तिला न्याहाळीत,
परि तिजकडे वळाया आज बहुत होय तो भयाभीत १६
ती रात्र कंठिता तो पडुन अवघडत मंचकीं बसे
परि नाद दुंदुभीचा हृदयीं वज्रप्रहारसा पैसे. १७
युक्ती करून तयानें सोडविला हात गुंतला, अधर;
तों नखशिखान्त दिसली निजदयितामूर्ति त्यास रम्यतर. १८
कुंतललकारमंडित भालावर घर्मबिंदु चमचमती;
इंदुकरें रंगविले सर मोत्यांचेच गुंफिले गमती. १९
झालें अंकित सावज, वास्तव जणुं मदन पारधी स्वकरी,
तूणीर नयन झांकी, भ्रूधनुशीं स्वगुण चढाविला उतरी. २०
श्वास सुगांधित वाहे, घर्म उठे रांजित स्मितें गालीं,
ताजी गुलाबकलिका विलसे ती, दंहिवरें जशी न्हाली, २१
पवनें पदर सरकला, प्रकट तिचा होय रम्य हृत्प्रांत,
दर्शन करील ज्याच योग्याचेंही मनास विभ्रांत. २२
टक तिजकडेस लावी; न तयाची पापणी ढळे—हालें,
भूपास तोडवेना मोहान दाट पसरिलें जाळें. २३
निजला, उठून बसला, हसला रडला पुनः पुन्हां नृपती
आंदोलीं मन पडलें करवी देहाकडुन तीच कृती. २४

२

" राज्य कशाला व्हावें ज्यासाठीं माजती जगांत रणें,
करणें दूर प्रियजन, झुरून विरहांत शेवटीं मरणें ? २५
येतों गरिबा–पोटीं जावें का आज लागतें समरीं
वरितों उदजीं स्त्रीसह सुख, अनुभविल नसेल जें अमरीं." २६
केला खेद असा तरि नव्हतें जाणें तयास चुकणार,
यास्तव तेणें केला निघावयाचा मनांत निर्धार. २७
दृढ एकदा धरावी स्वसखीला आवळून हृदयाशीं,
एकच चुंबन घ्यावें म्हणून तो लगटला तिच्यापाशीं. २८
कंठांत मिठी घाली; अधरामृतपान तो करूं लागे,
किति वेळ असा गेला, त्याची न तथापि ती तृषा भागे. २९
कर चंद्रें आंखडिले, रजनीरमणीस लोटिलें दूर;
भरला उतरे न परी मोहाचा भूपलोचनीं वूर. ३०
दुंदुभिरवें उठविली सारी सेना जमे ध्वजाजवळी,
परि भूप बाहुपाशीं प्रियदयितेला पुनः पुन्हां कवळी ! ३१

३

जागी झाली शयनीं ? सस्मित वदनें परी न वीरमती.
प्रतिदान पतिकृतीचें करावया विषयलीन वा स्वमती. ३२
लोचन धुंद नहाले, विषयभरानें नव्हे, प्रबल रागें,
आली लाली गालीं चद्वनियां रक्त वर, न अनुरागें. ३३
नव्हते खंडित व्हाया स्फुरत अधर, मर्मभेदनांस परी
न उडे हृदय जुळाया; त्वेषाच्या त्यांत उसळती लहरी. ३४
नव्हता अप्रिय तिजला कांतसमागम तथापि ती वेळ
योग्य नसे प्रेमाचे ते खेळायास लाडके खेळ. ३५

४

क्षत्रियधर्म—निघावें समरा सांडून वाढलें ताट,
अव्हेरून प्रेमें वा स्त्रीनें घातला गळां हात. ३६
त्यास स्वपति विसरला; पित्त तिचें फार भडकलें तेणें;
तें क्षात्रतेज उज्ज्वल गृहधनरतिसुख रणापुढें नेणें ३७
" गेलां असाल समरा रात्रीं समजून शांत मी निजलें
थिजलें बघून तुम्हा उजाडतां विषयसेवना सजले. ३८
स्त्रीसह पडून शयनीं, अंकीं घेऊन वा मुलें तान्हीं,
नृपपद काय मिळविलें तुमच्या प्रिय, पूज्य, शूर पितरांनीं ? ३९
मृत्युमुखीं विचरावें, रगडावें बाण संगरीं दांतीं,
तलवारीचें पाणी प्यावें ये राज्य तेधवां हातीं. ४०
जें आयतें मिळालें त्याचा करवें न काय सांभाळ ?
संसार मग कशाला ? बरवी घ्यावी करांत जपमाळ. ४१
कैसे विलास सुचती शत्रूंनीं देश वेढितां सारा ?
काय दिसे न तुम्हांस्तव रिपुंनीं उभडून ठेविली कारा ? ४२
रणदेवी सुयशाची अर्पण वीरांस ज्या करी कंठी,
आम्ही क्षत्रियबाला मिठी तयांच्याच घालितों कंठीं ४३
जा समरीं, फडकूं द्या स्वयशाचा अरिवरी जरीपटका;
जन्मांत न ये कोणा ही सोन्याची पुनःपुन्हां घटका. ४४
तुमच्या जर रणगमना मी दुर्भाग्या असेन आडथळा
पडतें मरून चरणीं, करून देतें तुम्हास मार्ग खुला. " ४५

५

यापरि निखंदिला नृप गेला सहकटक संगरीं तडक.
परि मन घरींच ठेवी जरि दयिताशब्द झोंबले कडक. ४६

केली समरीं त्यानें लगट परी सर्व होय वायफळ
मन विरहित कायेचे कष्ट वृथा, पावतील काय फळ? ४७
बल त्याचें बहु खचलें. उरलें दल लागलें पळायाला
आला भूपावरही कालाचा उघड तेधवां घाला. ४८
येतां मरण कशाची दिसते रमणी करी विचार मनीं,
मुख अपयशें मळालें घेऊन निघे घरास वीरमणी ४९

६

पतिरणविन्मुखतेची दुर्वार्ता आयकून वीरमती
रागेजे; त्याविषयीं होय तिची तेधवां विषण्ण मती. ५०
मान्य न वीरमतीला अयशाचें मळमळीत सौभाग्य
येतें वैधव्य यशें तिज गमतें साच उघाडिलें भाग्य. ५१
करिती गजर जयाचा, जर नाथ तिचा रणीं लढत मरता
परि तापद होय तिला वार्ता जीवंत तो फिरे परता. ५२
समरास पुरुष भ्याला सत्य तयें स्वयश मळविलें धवल
मुख झालें तें काळें दूर बरें; अशुभ मज नको जवळ. ५३
चिंतून मनीं ऐसें शीघ्र तिनें बंद करविली वेस
पाठविला जसवंता दूताकरवीं सखेद संदेश. ५४

७

“ नृपवंश उदेपुरचा सूर्योद्भव गाजते जगीं ख्याती
ध्याती तयास सारे. तद्यश कवनीं घरोघरीं गाती! ५५
वीर पराक्रमशाली किती उदेले तयांत आजवरी,
गणती करवे कोणा? कवण तयांचा रणांत हात धरी? ५६
समरव्रत जागविलें घेऊन शिरें करांत आमरण
कर्तव्य वाटलें त्या वीरां कुलकीर्तिरक्षणीं मरण. ५७

गोष्ट असो पुरुषांची, समराचें सहज त्याजला कृत्य.
त्यासाठीं त्या घडलें, दिधलें तैसेंच त्यांस सामर्थ्य. ५८
परि तनु कोमल ज्यांची जातिलतेवर जसें हसें सुमन
सुमन प्रेमल ज्यांचें लव ताप सहावया असे क्षम न. ५९
शौर्य रणीं गाजविलें ऐशा सुकुमार सदय अबलांनीं
पुरुषां स्फुरण चढविलें स्वकुलाची राखिली जगीं बाणी. ६०

९

त्या वीरकुला वीरोत्पन्ना मी नम्र आपुली दासी
प्रेमें वीरांबेनें मज वाढविलें धरून हृदयाशीं. ६१
खेळ धनुर्बाणाचे शिकवी मज वीर बंधुची जोडी
साहस पराक्रमाची बालपणीं लागली मला गोडी. ६२
वीरपती मिळवावा होता निर्धार हा मनीं केला
प्रेमें तुम्हांस वरितां तो पण सिद्धीस वाटलें गेला. ६३
हर ! हर ! परि मी फसलें, ढासळलें सर्व मम मनोराज्य
धरिला गुलाबभावें निज हृदयीं कर्णिकार मीं त्याज्य. ६४
वीर म्हणूनी जयाच्या अंकीं निर्धास्त झोंप मीं घ्यावी
वीर नव्हे, पुरुष नव्हे, जो दुर्बल भीरुता रणीं दावी. ६५
अबलाच ती म्हणावी; पुरुषाचा मात्र घेतला साज
ओष्ठीं का मिरवावी मिशी ? तिची राखवे न जर लाज. ६६
जन्मून वृथा जगतीं धरणीला मात्र जाहला भार
स्वकरीं धरून निष्फल विटाळली विजयपात्र तलवार. ६७
काय जिणें जर न घडे करणीं तुकवी जियेस जग मान
तो वाचला म्हणावा ज्या देती सान थोर जन मान. ६८

अपमानाचें जीवित ! मरण बरें फार फार त्याहून
मान नव्हे प्राण तुम्ही आलां समरांत आज वाहून. ६९

प्राण प्राणास रुचे; दिसतें बाह्य स्वरूप आवडतें ?
जातां प्राण नकोसें हाय न का रम्य रूप आवडते ? ७०

विगतप्राणशरीर प्रेतच ! कां आणितां घरा सांगा
प्रियकर शवही अशुभच गृहीं; स्मशानींच त्याजला जागा. ७१

१०

नव्हतें तुम्हांस; परी तुमच्या क्षात्रव्रताप्रती वरिलें
जगलां तुम्ही परी मम सौभाग्य तया व्रतासवें सरलें. ७२

झालें विगतधवा मी; सहगमनच योग्य जी सती तिजला
त्या दुर्लभ पुण्याची करावया जोड जीव हा सजला. ७३

नेलें शव श्मशानीं जीवंत उठे कधीं कधीं म्हणती
गणांति पिशाच परि तें, त्याचे जिवलगाहि त्यास अवगणती. ७४

विगतक्षात्रव्रत तनु तुमची निर्जीव त्यापरी उठली
डोळांही न पहावी; तिज मग सहगमनपात्रता कुठली ! ७५

पतिशव न मिळे तेव्हां स्वपतीची करविती सती प्रतिमा.''
सेव्य धनुर्बाण मला जी साची क्षत्रियव्रतप्रतिमा. '' ७६

११

संदेश मर्मभेदी हा, न बसे, पाठवून ती नुसती
क्षात्रव्रतास साजे ऐशी सहगमनसिद्ध होय सती. ७७

कवच तनूवर घाली; चढवी निजमस्तकीं शिरस्त्राण
क्षत्रियशीलप्रतिमा, दृढ हृदयाशीं धरी, धनुर्बाण. ७८

योग्यच शरधनुषासह सहगमना सिद्ध होय वीरसती
कीं शरधनुषाठायीं वीरांचे मूर्तिमंत गुण वसती. ७९

ठेवून पुढ छाती धनुष सदा कांढितें रणीं वाट,
गुण मंगला न तोंवरि दावी न रिपूस तें कधीं पाठ. ८०

जीवांत जीव आहे तोंवर तें केवढा धरि ताठा,
जो स्वाभिमान उज्वल सुगुणांचा मानिला जगीं साठा. ८१

अभिमान ज्या स्वतांचा नाहीं, जो वांकवी भयें मान
कुलदेशधर्म यांचा राखील जगांत काय तो मान! ८२

करिती परस्परांची नित्य धनुर्बाण संकटीं साथ
जे निज संघबलानें शत्रूची फोडिती फळी दाट. ८३

सरल गमन सरलाचें, तिळहि नसे वांकडेपणा बाणीं
ढळवी न एकदां जी जडली एकाग्रदृष्टि संधानीं. ८४

जें अल्प सैन्य होतें नगरीं घेऊन संगतीं सर्व
धारातीर्थास निघे ती साधाया जणों महापर्व. ८५

मूर्तिमती वीरश्री जयघोष करीत चालली वाटे
कीं चपला गगनींची स्त्रीवेषें चमकली जगीं वाटे. ८६

कीं प्रलय निवाराया माजविला या जगांत जो असुरीं
वीरमतीच्या रूपें अवतरली आदिशक्ति ही दुसरी. ८७

ज्याचा स्वभावगुण जो नाहीं तो अधिक त्याजला साजे
प्रौढाच्या वचनांत न सुभाषितीं माधुरी मुलाच्या जे ८८

सौन्दर्य यौवनानें शोभे, खुलवी तयास नरवेष,
आणी विशेष शोभा देहीं जो फडकला रणावेश. ८९

स्फुरते अचेतनाचे, तें वीरा रूप पाहतां, बाहू
सेना तिची कशी मग न म्हणेल प्राण संगरीं वाहूं ? ९०
परि केवा काय तिचा, शत्रुदलाचा अफाट विस्तार.
कामा न ये गजाला बद्ध कराया मृणाल सुकुमार. ९१
सिंहीण उडी घाली मत्त गजावर धरी न भीति मनीं,
तैसी अल्प दलासह ती खलबलसागरीं पडे रमणी. ९२
नव्हते शत्रु असावध, घेरा तिजभोंवती दिला त्यांनीं,
जैसा कळप वृकांचा हरिणीला एकल्या घरी रानीं. ९३
करिते बद्ध तिला रिपु; अथवा समरीं तिचा बली पडतां,
परि सांवरून धरितो परमेश्वर पक्ष आपला पडता. ९४

१२

व्याघ्र व्यथित जहाला मर्मावर बाण लागतां उलटे,
धांवे शरानुरोधें माराया मर्मभेदकास झटे. ९५
स्त्रीसंदेशशरानें जसवंताच्या मना घरे पडले,
मंदावलें असे जें वीर्य, नवें तेज त्याजला चढलें. ९६
स्वस्त्री समरीं गेली घेऊन स्वाशिर आज तळ-हातीं,
मग काय बगीं उरलें ? वाचायाचें वृथा कुणासाठीं ? ९७
समरपरित्यागानें धवलतरा कीर्ती जाहली काळी,
प्रेम स्त्रीसह; गेल उदासता राजवैभवा आली. ९८
उद्वेगून असा ता क्रुद्ध व्याघ्रापरी अरींत शिरे.
वाताहत त्यांस करी खड्गें उडवुनि नमीं असंख्य शिरें. ९९
शौर्ये समजविली स्त्री होती तद्भीरुतेस जी विटली
नटली विजयश्रीनें, हृदयींची तेधवां गुढी सुटली. १००

१२

अनुभव, जेत जिताचें युक्तिबलें क्षात्रतेज मालवती
निःसत्व जे तयांचीं सहजच जेतापुढें शिरें लवती. १

आलें न रजपुतांचें परि यवनां सर्व हरवितां पाणी
कारण वीरमतीसम असती जागृत गृहीं स्त्रिया मानी. २

— २ —

वीरमती *

(चालः—बंजाऱ्याची.)

पति समर-पराङ्मुख झाला ॥ येतसे घरां माघारा.
ही वार्ता वीरमतीच्या ॥ दतमुखें पडतां कानीं,
लाल होय रागें जैसी ॥ नागीण चिडावी मानी.
समरास पुरुष जो भ्याला
मळविलें तयें स्वयशाला
न पहावें तद्वदनाला
करविले बंद दरवाजे आपरी करोनि विचारा ॥ १ ॥
जन्मलें राजवंशीं मी ॥ विख्यात उदेपूराच
वंश जो क्षात्र तेजाची ॥ जागती जोत जगतांत
वीर किती त्यांत उदेले ॥ गोष्ट ही जगाला ज्ञात

---

* ही अप्रकाशित कविता जळगांवीं उपलब्ध झाली. हें गाणें कवीनें आधीं रचून नंतर त्यानें त्याला उपरोक्त वृत्तस्वरूप दिलें असावें असें वाटतें.

कुल-कीर्ति-रक्षणासाठीं
घेऊन स्वशिरें हातीं
रणयज्ञीं प्राण वहाती
थोडकीच जी वानावी थोरवी तयांची वाचें ॥ २ ॥
गोष्ट असो कीं पुरुषांची, सहज अशीं कृत्यें त्यांना
त्यासाठींच तयां केलें, दृढदेही धीरमनाचे
परि तनु ज्यांची सुमनांची, सदय हृदय नवनीताचें,
सुकुमार अशा अबलांनीं
लढुनि रणा वीरावाणी
राखिली कुलाची वाणी
चढविलें स्फुरण पुरुषांना देऊन आपुल्या माना ॥ ३ ॥
वीर पित्यापासुनि लाभे, जन्म अशा वंशीं मातें
अंकावर वीरांबेच्या खेळलें वाढलें धामीं
बाळकडू वीरश्रीच पाजिलें जिनें मज नामी
टाकूनी अन्य वराला
घातिली आपणा माला
मज गमे पण पुरा झाला—
वीरपती मिळवायाचा—धरिलें चिर हृदयीं ज्यातें ॥ ४ ॥
परि फसलें; हाय बुडालें; जाहली जिण्याची माती
वीरपती म्हणून जयाच्या अंकीं मी निद्रा घ्यावी
वीर नव्हे पुरुष नव्हे तो, समरांत भीरुता दावी

अबलाच म्हणावें त्याला
मिरवितो मिशांस कशाला
कंकणांस मात्र न ल्याला
जन्मास कासया आला ? ओस काय दुनिया होती ? ॥ ५ ॥
काय जिणें निजकृत्यांना तुकवींना जग जर मान
वाचला तोच समजावा जगतांत मान
अपमान जयाचा झाला—गेलाच तयाचा प्राण
त्यागून तुम्ही रण मान
वीरांचा मूर्त प्राण
झालांत प्रेतसमान
दूर असो, नलगे येथें ती जळो श्मशानीं घाण ॥ ६ ॥
ओवाळूं विजयी नाथा द्वारीं मंगल दीपांनीं
कंठांत तयाच्या घालूं सुमनांची माला मानें
सुप्रसन्न वदनीं देऊं गोविंदविडा प्रेमानें
यापरी मनोरथ केले
अघ पुढें उभें परि ठेलें
त्याहून कां न मी मेलें
पतिरणत्याग दुर्वार्ता जगलें ऐकाया कानीं ॥ ७ ॥
समजतें मृत तुम्हांला मी आलें वैधव्य कपाळा
सहगमनपुण्य जोडाया आहे मी सिद्ध जहालें
परि नको नको शव मातें तुमचें जें बोलें चालें
तुमच्या या समरत्यागें
जें वीरकुलव्रत भंगे
होमीन तनु तयासंगें

संदेश यापरी धाडी—वीरमती जसवंताला ॥ ८ ॥
सहगमन तिचें नवलाचें वेषही तिचा नवलपरी
मस्तकीं वेष पुरुषाचा अंगीं दृढ कवचा ल्याली
चपला नटली वीरश्री जावया रणास निघाली
असुरांतें निर्दाळाया
निजभक्तजना सुखवाया
आदिशक्ति अंबामाया
त्यासमयीं भूवर जाणों अवतरून आली दुसरी ॥ ९ ॥
घेतलें तिनें जें होतें अल्प सैन्य जोधपुरांत
हटविलें यवन सेनेनें स्वपतीस रणीं जेथून
त्यावर ती आवेशानें पडली तेथेंच तुटून
दीपकीं पडून पतंग
भाजून जसें घे अंग
तिजवरला तोच प्रसंग
टळला; तिज साह्य मिळालें; शत्रूवर केली मात ॥ १० ॥
वीरमतीच्या संदेशें होते मृत जन जीवंत
काय नवल मग जसवंता जीवंता चढलें स्फुरण
येऊन अरीवर पडला लेखून तुच्छ तो मरण
केली त्याची धुळधाणी
वृकचोदित हरिणीवाणी
सोडविली मानी राणी
समजूत करून घराला आणिलें तिला यशवंत ॥ ११ ॥

२४ मोहानंतर

(**कथासूत्रः**—कर्तव्यपालन म्हणजे खडतर तपाचरणच होय. दोघांच्याहि शेवटीं दिव्यप्राप्ति असते हें खरें आहे. परंतु तें मिळंवा-वयास "भयंकर दिव्य"च करावें लागतें. महत्कार्यें ज्यांनीं शेवटास नेलीं, त्यांना कसकशा अडचणी येत गेल्या हें सर्वांस—कोणास "आप-बिती"वरून, तर कोणास "परबिती"वरून—माहीत आहे. ज्यांचा मनोनिग्रह मोठा, ते त्या अडचणींतून पार पडतात; आणि कमी बलाचे असतात, ते कच खातात. तथापि वर्तनक्रम सारखाच चिंतनीय व बोधप्रद होय. आणि म्हणूनच पुराणांत शुकाचा मनोजय आणि विश्वा-मित्राचा तपोभंग यांना सारखेंच महत्त्व दिलेलें आढळतें. युद्धास जातांना सुधन्वा स्त्रीच्या मोहपाशांत सांपडून कर्तव्यास कसा चुकला, याचें वर्णन या आख्यानांत आहे. कथा "पुराणी" आहे; ती "शेली"च्या उक्तीप्रमाणें, 'To sing old songs with new delight' नव्या आनंदानें गाइली आहे. इतकेंच.

साक्या

१

"हाय! करावें काय, सुचेना प्रमाद घडला थोर,
कळतां कळतां उडी घातली, आज संकटीं घोर. १

अमिषांतला गळ समजेना, म्हणून मरतो मासा,
मात्र धान्यकण पाहुनि भुलले, आडकती खग फासा. २

झेंप दिव्यावर घालून पडे पतंग मरणापाशीं,
त्यापूर्वीं त्या ज्योतेत वाटते केवळ तेजोराशी. ३

फसतात—फसायाचें प्राणी ज्ञानविचारविहीन,
ज्ञानी म्हणवून जगीं फसती मानव तदधिक हीन! ४

जाळायाचें ज्ञान काय तें, पडे न जें उपयोगीं ?
धड कांड्यावर घालून बळें, मनुज यातना भोगी ! ५

२

अचिंत्य करणी भगवंताची, अगम्य सारा खेळ
स्वधारणेवर जो तो बसवी विधिघटनेचा मेळ ! ६
सुंदर धरणी, सुंदर गगनीं सुंदर सुंदर तारे,
सुंदर पुष्पें फुलती; भ्रमती सुगंध वाहाति वारे. ७
बागडती मृग सुंदर, पक्षी गाती मधुर रवान,
शेतें पिकलीं, वृक्षलतांनीं दिसती हिरवीं रानें. ८
पृथ्वीपोटीं रत्न, मुक्ता सिंधुजलामाझारीं,
कोणासाठीं करी सिद्धता परमेश्वर ही सारी ? ९
कुणा कळेना परमेशाचे हृदय तयांसच ठावें,
परी वाटतें मनुजासाठीं केलें सर्व असावें. १०
गगन स्वगांस्तव, विपिन मृगास्तव, आब्धि जलचरांसाठीं,
दिसे निर्मिला; परि सकलाचें नियमन मनुजा हातीं. ११
विहंगमांची जाईलहि नभ-मर्यादेवर धांव,
जलचरांस लागेल कदाचित वा सिंधूचा ठाव. १२
अगाध सागर अफाट नभ जो परी करी निर्माण,
त्या ईशाचा मार्ग जाणतो मानव मात्र सुजाण. १३

३

उतरुन आलों जगीं, परि असे स्वर्गांत चढायाचें,
अनुभव, उतरण सोपी, तितुकी चढण चढाया जाचे. १४

संचित सरतां प्राणी दिव्य स्वर्गसौख्य अंतरतो;
स्वर्गपात्रता संपादाया भूमीवर अवतरतो. १५
हेतु जिण्याचा विसरविते, परि जगात भरली माया,
संसाराचे खेळ तेच ते लावविते खेळाया ! १६
भोगाविलासस्थल जग नोहे, परी कठोर कसोटी,
तरला तोच, भवांची जाणे जो सुंदरता खोटी. १७
खालीं सुंदर पुष्पें, तारे तेजस्वी आकाशीं
फुलें घडीचीं, परी तारका अक्षय तेजोराशी. १८
अधोदृष्टि जो, वरचा त्याला अदृश्य होय पसारा,
क्षणिक फुलाला भुलला, न तया दिसती अक्षय तारा. १९
स्वर्गपथावर कनककामिनी विघ्नदेवता सिद्ध,
पडला नाहीं त्याच्या मोही तोच जाहला सिद्ध. २०
राजपुत्र मी मज कनकाचा नाहीं लोभ, नसावा—
काय करावें, परी साधिला स्त्रीनें समरीं दावा. २१

४

काय उणें त्या, परमेशानें धरिलें ज्यांना हातीं !
सुवर्णता पावते प्रभूच्या कृपाप्रसादें माती. २२
बलाढ्य कौरव हरले समरीं देवद्वेष करून
दीन पांडव विजय पावले कृष्णपदांस चुरून. २३
झाला ज्यांचा श्रीपरमात्मा कृष्ण सखा कैवारी,
कां न सजावें त्यांनीं जगती जिंकायातें सारी ! २४
अश्व सोडिला; संगें दिधली विजयशालिनी सेना
नर नारायण सेनानी, ज्या जगतीं जोड दिसेना. २५

गर्विष्ठांची नमवीत शिरें, करीत वक्रां नीट,
श्यामकर्ण तो अश्व आमच्या आला नगरा धीट. २६
प्रतापशाली पार्थ, तयाचा श्रीकृष्ण सखा पाठी;
कसें धजावें रणांगणावर घ्याया त्यांची गाठी! २७
क्षात्रधर्महि नव्हे अरिपुढें तृण दातांत धरावें,
परि बाहुबलें मारून दहा, मग समरांत मरावें, २८
मिळवायाचा नाहीं, न मिळो जय तो हेतु नसावा.
समरनिमित्तें परी भुकेल्या नयनां कृष्ण दिसावा. २९
जगन्नाटकीं दिधली देवें भूमिका तया दावूं
पडोन समरीं चरणीं त्याच्या देह सार्थकीं लावूं. ३०
करून ऐसा सुविचार मनीं, हय बांधविला द्वारीं;
मदीय जनकानें युद्धाची केली शीघ्र तयारी. ३१
शिंग फुंकिलें; ध्वजा रोविली पुरी फिरविली द्वाही
धारातीर्थीं सज्ज असावें सान थोर पौरांहीं. ३२
अनाहूत सुप्रसंग आला न तया जन जो साधी
सुतप्ततैलकटाहीं त्याची पडेल आहुति आधीं. ३३

५

प्रभुपददर्शन लाहूं-दावूं त्या दो हात करून
धरून ऐसा हूप निघालों मी सावेश धरून. ३४
चरणवंदना गेलों असतां वदली मजला माता,
"तूंच मुला आम्हां वृद्धपणीं जगतीं काठी आतां ३५
आशा नुरली; पूर्ण तृप्तता ये जीवितरसपानें
गळावयाची वाट पहातों आम्हीं पिकलीं पानें! ३६

रोप लाविलें; वाढविलें तें घालून करीं पाणी;
वृक्ष तयाचा थोर जाहला, लदला पुष्पफलांनीं; ३७
शिरीं तयाची छाया पडतां कृतार्थ होई माळी,
जन्मसांगता पितरां तैसीं बाळें कर्तीं झालीं, ३८
केवळ संवर्धनें न होई समुद्धरण वंशाचें,
वंशकीर्तिसंगोपनवर्धन हें संतर्पण साचें. ३९
पुत्र तोच जो करी कुळाचा स्वकृतिनें उद्धार,
तोच जन्मला, तोच वाचला; अन्य मात्र भूभार ४०
विश्वास तुझा नांव आमचें मा चालविशील
संधी आली पहावयाची आतांच तुझें शील. ४१
पद्कमलें दिसती न जयाचीं आचरून तप भारी,
तो परमात्मा स्वयें आपल्या आला नगरद्वारीं. ४२
निजकर्तव्यपरीक्षा दे त्या; प्रसंग आला नामी !
कसास उतरे, देव तयाच्या, स्वयें राबतो धामीं." ४३

६

उत्साहानें पुढें चाललें समरभूकडे वाटे
ओढ वराची; न कळत वळले चरण परी त्या वाटे. ४४
हृदयामागें स्त्रीच्या सदनीं धांवत गेले पाय.
इच्छा होती समरा जावें हरले परी उपाय ! ४५
झोंपाळ्यावर दिसली पडली कांता रंगमहालीं
कृष्ण केश मोकळे विखुरले हृदयीं, स्कंधीं, भालीं. ४६
तळहातावर गाल टेंकिला; दुःखांत दिसे चूर,
दीर्घ उसासे निघती; चाले अश्रूंचा भर पूर. ४७

परदुःखानें हृदय तळमळे, परी स्वतांस्तव आले—
प्रियनयनीं जल बघून, हृदयीं प्राणी कोण न धाले ! ४८
मम विरहानें नयनीं आले अश्रु, तयांच्या लोटें—
प्रिया प्रियतमा झाली; न सुचे ठेवूं तिजला कोठें ! ४९
धीर न धरवे घट्ट सखाला धरिलें मीं करपाशीं
अधर चुंबिला, जसा सेवितो पक्कानें उपवासी. ५०
धन्य चतुरता परमेशाची. निर्मी एकच ठायीं—
हितपरिणामीं अमृत, त्यापरी खर विष जीवनदाही. ५१
जैसा ज्याचा अधिकार, तशी तया फलाची प्राप्ती .
सागर माथितां अमृत सुरांना, सुरा दानवां-हातीं ५२
स्त्रीच्या ठायीं अन्य वस्तु परि अमृताविषाला थार
स्त्रीच्या पायीं तरले थोडे; बहुत बुडाले ठार ! ५३
कटाक्षपातें दाह जाहला, आलिंगन त्या शांती—
समजून स्त्रीपीनकुचांवर पुरुष घेइ विश्रांती. ५४
उणावे न; परि वाढे उलटा, तो अधरामृतपानें
शमवूं जातां धुंदी चढते, सर्व हरपती भानें. ५५
"अमृत" कशाचें ! सुराच भरली आहे स्त्रीच्या ओठीं.
विचार पळवी, निशा तियेची, बुद्धि उपजवी खोटी ! ५६

७

द्विधा चित्त जाहलें; कळेना जावें कीं स्थित व्हावें !
सुचे न मजला निरोप द्याया शब्द काय योजावे ! ५७
एक परी मन समरभूकडे उत्साहें घे धांव,
भरी अंतरीं पराक्रमाची, यश-कीर्तीची हांव. ५८

परी पाहतां मूर्ति रतीची चातकी उभी ठेली
स्मितनयनांनीं अमृत पाझरी; क्षणीं दिसे रागेलीः ५९
पराक्रमाला विटे मन, गमे कीर्ति कोरडा भास !
समरभूमिका कशास व्हावी ? तथ्य जगांत विलास ! ६०
रंगमहालीं उंच पलंगीं केली शेज फुलांची
सेवेसाठीं सिद्ध लाडकी पुतळी शृंगाराची. ६१
युद्धोत्साहें पाषाणासम जें मन होय कठोर,
कुसुममृदुलता त्याला आणी विषयलालसा चोर ! ६२
पुनःभुजलता गळां वेढिली ललनेच्या अनुरक्त,
करें हनुवटी हळू उचलिली; अधर चुंबिला रक्त. ६३
सस्मित अर्धोन्मीलितनयनीं रमणी मज अवलोकी.
स्वर्गसौख्य त्या समयीं, गमलें, अवतरलें भूलोकीं ! ६४

८

परि प्रतिज्ञा एकाएकीं आठवली जनकाची
रंग भंगला अपकीर्तीची भीति मानसा जाची. ६५
" येतों आतां; निरोप सखये ! दे मज समरीं जाया
श्रीकृष्णाचें दर्शन घ्याया, यशें तुला नटवाया. " ६६
बोलें ऐशा मनीं विरसली, कंठांत मिठी घाली
भ्याली भीरु, उसासे स्फुंदे, अश्रु मजवरी ढाळी ६७
स्फुंदत वदली, " फुलें लतेवर सुगंध कोमल, नामी;
शापाचे दिन तसे काढितों भूवर अबला आम्ही. ६८
सुगंध, कोमलता, सुंदरता उभयांची परभोगी,
अभुक्ततेनें एक काननीं, दुजी मंदिरीं जोगी. ६९

दिवसरात्र, सणवार आमचे लहरीवर पुरुषांचे
स्त्रीपुरुषास्तव जणों सोडिलें रान मोकळें साचें. ७०
मुखीं आमच्या जलबिंदु पडे तृषा जधीं पुरुषास!
पुरुष भुकेले नसतां आम्हीं काढावे उपवास! ७१
सूर्यकमलिनी सूर्यदर्शना असतां नित्य भुकेली
हाय! ढगांनीं आड येउनी तिची निराशा केली! ७२
शुक्ति भुकेली स्वातिजलाची, असतां मुख पसरून—
दुर्दैवाचि तें जातां तिजला मेघें अव्हेरून! ७३
दिव्य तळवटीं नसेल, शिखरी परंतु भय पतनाचें.
बरी झोंपडी, राजमंदिरीं दुःख काळजी जाचे. ७४
मृदु शय्येवर कंटक खुपती; पक्कानीं विष साचें
स्मित सूहृदाचें लटकें; कपटी आलिंगन भावाचें! ७५

हातीं काठी, खांदा कांबळ, वहाण तुटकी पायीं
ओढ्याकांठी ऐन दुपारीं गोप चारितो गाई. ७६
दुडदुड धांवे, गाई वाळी, भालीं घर्म विराजे
फिके त्यापुढें, रत्नहार जे गळां घालिती राजे! ७७
दुपार झाली, वेळ भुकेची, आणील स्त्री खाणें—
स्वस्थल, यास्तव, करी ध्वनित तो मुरलीमधुररवानें. ७८
शिरीं शिदोरी, मन्मथ हृदयीं, चंचलता नयनांत,
हंसगामिनी तिथें गोपिका येई गाणें गात; ७९
उभय भेटती; मिठी घालिती प्रियकंठास करांनीं;
निर्भय चुंबन घेती रानीं; तो राजा, ती राणी! ८०

वृक्षाखालीं बसून खाती तिखटभाकरी खाणें
उभयां देती घास, रिझविती मन, घेऊन उखाणे ! ८१

'रुक्ष' भाकरी, तिखटासंगें तिजला गोडी आली;
अरसिक गोपी गोपालाच्या चरणी पावन झाली ! ८२

तिखटवेगळ भाकर न घेके जरि ते हृदया जाळीं;
गोपगोपिका आजन्म तशी ना होवोत निराळीं ! ८३

धन्य ! धन्य ! तें जिणें; त्यापरी नसेल अमरपुरींत
हेवा त्याचा देव अप्सरांसह असतील करीत ! ८४

चढे मस्तकीं मुकुट, त्यासवें पडतीं शाप उदंड
घडते पातक, घ्यावा लागे त्यास सुखाचा दंड. ८५

म्हणोन आम्ही राममंदिरीं बसून सौख्यविलासीं—
तळमळ करितों; वाटे आम्हां धन्य गोप वनवासी ! ८६

स्वसुख-विघातक राज्य नको तें ऐश्वर्य जळो मेलें !
त्यांच्या पायीं दिवस सुखाचे फुकट आजवर गेलें. ८७

प्रेमैक्यबळें या विश्वाची चाले सर्व रहाटी,
प्रेमैक्याचा महिमा यास्तव, सद्धर्म जगीं गाती. ८८

देव प्रेमा, धर्म प्रेमा, प्रेमरूप संसार
पडला प्रेमक्षीरसागरीं परंतु मनुजक्षार. ८९

देव विसरला, धर्म विसरला, सर्व विसरला नातें
आकाशीं फेकिला दगड, त्या न कळे, फोडी माथें. ९०

कर्तव्य जगीं एक करावा प्रेमाचा विस्तार;
धर्मसूत्र हें मुखीं, परि करीं मनुजाच्या तलवार ! ९१

भावभुकेला ईश्वर आला, तयास भेटायाला—
व्हावी ही तल्वार कशाला ? करीं त्यापरी आळा ? ९२
स्वमनीं व्हावें प्रेम दिसाया ईशरूप नयनास,
प्रेमपूर्ण हृदया न बघवती स्त्रीचें अश्रुश्वास. ९३
अप्रसन्न गृह, अप्रसन्नतर गमेल सुंदर सृष्टी,
पाहूं जातां देव लोचना दिसेल ललना कष्टी. ९४
चंद्रदर्शनें जैसा होई अमर्याद जलकोश;
असेन वाहविलें मी तैसी; तो प्रेमाचा दोष." ९५

१०

धन्य वाटलें पदरीं पडली ऐशी ललना ज्ञानी,
वचन स्त्रीचें नव्हें, ऐकतां, गमे, शारदावाणी. ९६
भीड सखीची मोडवे न मज; झालों मी रममाण,
मान विसरलों, ज्ञान विसरलों, सर्व हरपलें भान ! ९७
लढतां लढतां समरभूवरी व्हावी तनु जी शांत,
शयनीं रमणीसवें पहुडली ती निर्लज्ज निवांत ! ९८
मानधनांचा गर्व हरावा समरीं ज्या बाहूंनीं,
स्त्रीसेवेला तयीं घेतलें हाय ! आज वाहूनी ! ९९
वक्षःस्थल जें विंधित व्हावें अरिच्या कठोर बाणीं,
तें मूढें टोचून घेतलें स्त्रीपीनकुचाग्रांनीं ! १००
कृष्णवदन हें कैसें दावूं कैसें मम जनकाला ?
सैन्यास कसा जाऊन मिळूं ? केलें काय कपाळा ! १
जनक असेल सचिंत मुलाची समरीं वाट पहात,
म्यां अविचारें येथेंच परी केली रात्र पहात. २

मोह समंजस टाळी, जिंकी शूर मनुष्य तयातें,
ज्ञान शूरता नसतां, बरवें न बघावें त्या वाटे. ३
" मोहानंतर " होय मना, तो पूर्वी होता खेद,
दुरावेल सुरलोक—भूतलांतला खेदकर भेद ! ४

११

खेद यापरी करीत सुधरी समराची तो वाट,
पुढें वर्तली कथा; असें तीं पुराणप्रियां ज्ञात. ५

---

२५ जोहार

[लढाईला जाण्यापूर्वी पाठीमागें पाश न राहिला, तर युद्धास विशेष स्फुरण चढेल किंवा दुर्दैवानें प्राणान्त झाला तर बायकामुलांची शत्रूच्या हातीं पडून विटंबना होईल म्हणुन रजपूत त्यांचा प्रथम निकाल करून नंतर युद्धाला जात, तशा एका प्रसंगाचें हें शब्दचित्र आहे. जोहार म्हणजे शेवटचा निरोप....]

[चाल—प्रिये पहा रात्रीचा...]

विलासिनी रमणीसह सुमनाच्या शय्येवर पहुडला ! ध्रु०
हृदयाशीं हृदय मिळे । अधराशीं अधर जुळे
करपाशी कंठ दिले—भिन्नभाव लोपला. १
स्वप्नसुखीं चित्त दंग । स्वैर करी रंग रंग
सर्वपरी होय भंग—दुंदुभिरव ऐकिला. २
निद्रा निमिषीं उतरे । जागृति देहांत शिरे
ललनेपासून त्वरें—दूर वीर जाहला. ३
घेऊन तलवार बळी । गेला शेजेजवळीं
प्रेमाची ती पुतळी—भंगाया सज्जला. ५

बघतां ती मूर्ति परी । धडकी भरली तदुरीं
धैर्य गळे; कंपभरीं—खड्ग पडे भूतला. ५

एक चित्त जाय रणीं । एक न सोडी रमणी
एका प्रिय कीर्ति जनीं—एका स्त्री प्रेमला. ६

एकच घेईन मुका । केला निर्धार निका
दशशत घेऊन मुका—तो मुकाच राहिला ७

आंवरून मोह धरीं । घेई खड्गास करीं
जागृत ललनेस करी—भाव तिला समजला. ८

धैर्यदेवता नवरी । उठे, मनीं भय न धरी
पतिपुढें मान करी—सिद्ध उभी मृत्युला. ९

खड्गाचा हात फिरे । पडला मृत देह धरे
पतिवधित स्त्रीरुधिरें—भूमिभाग रंगला. १०

सौख्यशांति समाधान । विषयविलासस्थान
होय तें क्षणीं श्मशान—अंधकार पसरला. ११

प्रेमाच्या हेतुविणें । शून्य दिशा शून्य मनें
भारभूत होय जिणें—मृत्यु प्रिय एकला. १२

मरणाला जो तयार । तोच अरी करिल ठार
रणदेवी विजयहार—घाली त्याच्या गळां. १३

यास्तव रजपूतकुळीं । देती स्त्रीतनय बळी
धन्य तेच भूमितळीं—पाश जयीं तोडिला. १४

---

२६ नागपंचमी

[चाल—विभव स्वस्करें देईन....]

मजसि न कळे—मी अथवा हे जन चुकले— ध्रु०
प्रपंच मोठा आपलपोटा
परमार्थाचा पथ वा खोटा
पडलें मज गूढ न उकलें. १
मिथ्या का जो प्रपंच भासे?
परमार्थास्तव मात्र उसासे
टाकून जीव हे सुकले. २
प्रपंचावरी जग आधारें
भासरूप परमार्थ विचारें
स्वहिताला नादीं मुकले. ३
मी, माझेंपण असतें हरलें
'विश्वच घर' जर हृदयीं ठरलें
असतें का जग मग टिकलें? ४
मी—पण ज्यांच्या हृदयीं बाणे
तेच जगाचे बनले राणे
श्री—विभव त्यांकडे झुकलें. ५
परमार्थाच्या पडले पाशीं,
फिरती दारोदार उपाशी;
अश्रुपूर नयनीं न खळे. ६
शत्रु, मित्र समजून उराशीं
धरिले, ते वमले विषराशी

विष अमृततरूवर पिकलें. ८
नागपंचमी सण तरि करिती
आंतमविनाश वळें आदरिती
समजून समंजस चकले. ९

---

२७ दसरा

श्लोक [वृत्त—शा. वि.]

मर्यादा—प्रतिशब्द ज्यास म्हणती सीमा, न ती आकळी
तेव्हां हो अतिरेक. तो न बरवा, भव्यार्थ ती चांगली.
सीमोल्लंघन जें अयुक्त गणिलें, युक्तत्व दे त्याजला.
वर्षांतील सणांत मुख्य दसरा तो आज कीं पातला १
दे सृष्टीस समस्त एकच भला आनंद मित्रोदय.
मोठा शत्रुसमान चोर विट या तो वाटतो निर्दय
मित्रांतें, अरितें तसाच, दसरा आनंदवी, हर्षवी.
मित्रा भेट गृहीं, रिपूस समरीं द्यायास उत्तेजवी. २

— २ —

दसरा

[चाल—पंच कल्याणी]

आला दसरा दिवस सुखाचा.
आनंदाचा सण सोन्याचा.
सुमुहूर्त शींव लंघून पुढें होण्याचा
ध्वज विजयाचा आंगणांत उभवायाचा १

झाला महिषासुर खल बली
निर्दय दीन गोद्विजां छळी
याच दिनीं त्याचा बली आदि माउली
घेऊन, धरा शांतवी, करी सांवली २
रामें याच मुहूर्तावरी
पडली स्वस्त्री रावणकरीं
बहु पराक्रमें मिळवून धुळीला अरी
निज गृहलक्ष्मी यशवंत आणिली घरीं ३
सरले आजच दिन वांकडे
पांडव निधडे सरले पुढें
कुरुपुत्रांची रणमखीं आहुती पडे
गत राज्यलाभ पांडवां साहजीं घडे. ४
आजच वीर मराठे गडी
करुनी जीवांची धडी
परधर्माची रगडून सांकडीं खडीं
ध्वज भगवा फडकाविती सिंधुचे थडीं. ५
आम्ही हिरे तयांचे कुळीं;
जैसी ज्योतीला काजळी
हारवून सर्वस्वास फाकितों धुळी
स्वर्णभू आमचे करीं राख जाहली ! ६
फिरतें कालचक्र भूवरी
दसरा ये प्रतिसंवत्सरीं
पूर्वज स्मरण आम्हांस देतसे परी
सोडवें न धाम ग्राम राहिलें दुरी. ७

झालों आम्ही घरकोंबडे
विणितों शब्दजाल कोरडे
शब्दाचें वादळ कृतीविण फिकें पडे
आमचेंच वर्तन आम्हां नित्यशा नडे. ८

---

२८ सोंगटीचा खेळ

[चाल--लक्ष्मी गर्वे निंदा बोलुनि...]

खेळ मांडिला जगन्नायकें जगत्पटाच्यावरी.
मानव नरदा, दिवसयामिनी फांसे धरिसे करीं.
भिन्नत्वास्तव रंग चढविला हिरवा पिंवळा वैरी !
रंगाखालीं साऱ्या नरदा शुष्क लांकडें परी ! १
या भिन्नत्वीं भरली जादू—तिचें नांव संसृती.
भिनत्वबलें दिसे चालली जगताची राहटी.
हिरवीमागें पिंवळी लागे लाल बैसली कटीं.
घरांत राहे पडून काळी; तिची खुंटली गती. २
पडेल जैसा डाव त्यापरी पटीं सोंगटी फिरे
अभिमानमदें गिळित चालली लाल घरेंच्या घरें
पिंवळीचा बैसला तडाका, हिरवी पिकली मरे
नशीब फुटकें म्हणून काळी मनीं बिचारी झुरे ! ३
मारील कुणी, मरेल कोणी, मागें, कोणी पुढें
न्याय जगाचा जो चढतो, तो यथावकाशें बडे
परम पदाचा लाभ सुदुर्घट एकादीसच घडे
पदाजवळ पोंचली सोंगटी, फांसा चुकतां बुडे. ४

तिच्या ललाटीं, पुनः फिरावीं पटीं घरें तींच तीं
चर्वितचर्वण फेऱ्यावेगळ तिला न दुसरी गती:
स्वबळें तरल्या दुसऱ्या नरदा तिज द्याया सद्गती
चौऱ्याशींचा चुकला फेरा पुनः क्रमूं लागती. ५

स्वतां खेळतां खेळविणारा प्रभू जगाचा पती:
निमित्त नरद्या यदृच्छाबळें खेळ मात्र खेळती;
परि म्हणती निर्जीव लांकडें ‘ माझी माझी ’ कृती
धन्यास भुललीं, स्वतांस नुसत्या दोषांनीं लिंपिती. ६

---

२९ गाण्याचें गाणें

[चाल—बघुनि सुभद्रेला रति]

गाण्याचें गाणें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ध्रु०

अंकावरती घेऊनि आई,
तनयातें करिते अंगाई,
प्रेमरसाचें गाणें गाई,
हारपती भानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! १

कुटुंबभरणास्तव संसारीं,
कष्ट करी जात्यावर नारी,
स्फूर्त गीत तिचा सहकारी,
श्रम विलयाला ने—गाऊं गाण्याचें गाणें ! २

खवळे जलधी, उडवी गगनीं,
कंदुकापरी सलील तरणी,
नमीं खलाशीं पडला व्यसनीं,
गीत समाधानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ३

स्वच्छंदें मन सोडी ताना,
त्याच पावती कृति रूपांना,
गानरूप ही सृष्टी जाणा,
आत्मज्ञानानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ४

विहंग गाती, सरिता गाती,
वारें आलापीत वहाती,
गुंगतात नक्षत्रें रातीं,
कोण तया जाणें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ५

कृत्रिम हास्य नको जगताचें,
असत्य गीत नरस्तवनाचें,
पुर नलगे जेथें खल नाचे,
सेवावीं रानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ६

अखंड हसतमुख सारें वन,
वायु गुंजती वेणुवादन,
मयूर करितीं प्रेमें नर्तन,
जेथ जोडप्यानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ७

वास करावा ऐशा स्थानीं,
फलपुष्पांचीं गावीं गाणीं,
यत्न करावा जेणें ध्यानीं,
ईशरूप बाणे—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ८

---

३० कवि आणि पोपट

[चालः—वीरा भ्रमरा]

कविः—' तुझी पांखरा ! गोजिरवाणीं मनोहरा आकृती,
विधीची करणी वानूं किती ! ध्रु०
रंग पारवा, पात्र गौरवा सुंदर पाचूपरी,
मुलामा सोनेरी, त्यावरी;
चंद्रकोर सांवळी रेखिली गोंडस कंठावरी,
भृधनू रमणीगर्वा हरी;
अधरसाम्यतेस्तव न धुंडिता कवि विद्रुम सागरीं;
प्रथम तव चंचु देखता तरी;
स्वच्छंद बैसुनी पुष्पित वृक्षावरी,
काढिसी मधुर रव, धन्य तुझी वैखरी,
वर्षिसी सुधेतें वाटे जगतावरी,
मनीं लालसा, नित्य घडावी तव सुखकर संगती,
वांच्छिते गाणीं गाया मती. १

इष्ट न, निर्जन वनीं वसावा गुणी तुझ्यासारखा,
मुकावा फुका पुरींच्या सुखा !
कोण चहता तुला या स्थलीं ? कोण जिवाचा सखा ?
वनीं गुण वृथा दवडतोसि कां ?
गुलाबपुष्पें व्यर्थ विकसती नसता मधुमक्षिका,
न सागरतलीं मोल माणिकां;
चल जाऊं आपण सखया ये ये पुरा,

देईन तुला मी सोन्याचा पिंजरा,
बसवीन सुखाच्या शिखरीं तुज पांखरा !
गाऊं दोघे मिळून लावूं चुकले जन सत्पथीं,
सुषुप्तां आणूं नव जागृती ! २

पोपट—केला आदर, मला बाहिलें आमिषांस दाउनी,
निरंतर केलें मज तूं ऋणी;
नगर कासया आम्हां व्हावें ? भला वास काननीं,
जळो ती जगताची कांचणी !
असते गुणभोक्ते जर नगरीं चतुरा, तर का गुणी,
हिंडते भ्रमिष्टांपरी वनीं ?
मज हाल पुराची काय पांखरा कळे !
परि वदती नगरीं अज्ञानाचि कोंदलें,
रसिकता सर्व करपली मत्सरानलें,
होईल मुका ऐशा स्थानीं जातां वाचस्पती,
पाड तो मज गरिबाचा किती ! ३

स्वच्छंदानें वनीं विहरतों—गातों स्वीय स्वरीं,
न तें सुख असे राजमंदिरीं;
परवशतेच्या पक्कानांस न कंदफलांची सरी,
स्वतांची जीर्ण झोंपडी बरी !
लखलाभ असो तुजलाच तुझी परवशतेची सरी,
तांत ती कंठीं रुतली पुरी;
दुःखाच्या डोहीं रखडत असतां स्वतां,

कां अन्यालाही त्यांत बळें ओढिता ?
पुरुषार्थ वाटतो यांत तुम्हां कोणता ?
आनंदानें तुम्ही मारिता परवशतेला मिठी,
अम्हांला परवश-जीवित मृती ! ४

---

३१ दसऱ्याचें सोनें

दैवाची लीला अघटित आहे तेंच बली जगतीं ! ध्रु०
अशक्यास त्याजवळ न थारा
त्याचाच जगीं सर्व पसारा
अघटित घटना घडवी, संतत वागे स्वैरगती. १
' विप-या-द्या ! ' ' विषया—द्या ! होतें
शिर तुटत अमृताच्या घोटें
अमृत विषाचें, दैवबलें ये जहरपणा अमृतीं ! २
दैवबलानें सागर तरले
अजिंक्य ऐसे दानव हरले
कौरव गेले, रावण गेला त्यांची काय मिती ! ३
नग्न अडाणी फिरले रानीं
तेच पुढें जन ठरले ज्ञानी !
विद्याशास्त्रविशारद पंडित करिती मूढ कृती ! ४
वैभवशाली सत्ताधारी
गुलाम फिरती दारोदारीं
तुलसीपत्रें सुकलीं सब्जा ये सकलांवरती ! ५

धैर्य निमालें भरली भीती,
असत्य पिकलें नुरली नीती
देशभीसी निंद्य जहाली व्यसनें स्वाहितपथीं ! ६
सुवर्णभूची रक्षा झाली
सोन्याजागीं पानें आली
सीमोल्लंघन ' घडलें दैवा ! बघसी अंत किती ! ७

---

३२ प्रोफेसर छत्र्यांचा केसरी

चाल—[अजि अक्रुर हा नेतो]

तुज वनराजा काय-ग्रहदशा आली ॥ परवशता प्राप्त जहाली ॥
तूं विपिनाच्या सार्वभौम अधिकारी ॥ मृगकुलें प्रजा तव सारी ॥
तव आज्ञाही वेदवाक्य कांतारीं ॥ तूं राजा थोर विचारी ॥
गर्जना तुझी धया कांपविणारी ॥ चपलेची दृष्टि भरारी ॥
मदभरें नाग जो नाचे ।
मस्तकीं चढून तयाच ।
भक्षिसी कवळ मोत्यांचे ।
ऐश्वर्य असे असे तुझें जयकालीं ॥ परि आलें काय कपाळीं ! ॥ १ ॥
दुर्दैव तुझें पडलास कसा आतां ॥ कपट्यांच्या निर्दय हाता ॥
त थाटानें मिरवितात; तव माथां ॥ हाणिती तडातड लाथा ॥
तूं दुबळ्यांच्या साहसी प्रतोदाघाता ॥ भीसी श्वासा हक्पाता ॥

निःशंकपणें नरनारी ।
करितात तुझ्यावर स्वारी ।
ये अशी तुला लाचारी ।
तव कर्णाची निर्भय धरुनी पाळी ॥ लवविती तुज मुलीबाळी ! २
स्थिति रुचे कशी तुज ही लाजिरवाणी ॥ कोठें तव दडलें पाणी ?
जीवंतपणीं स्वत्वाची होतां हानी ॥ प्रेतकळा पावे प्राणी ॥
मृदुलता अशी धरितां लोण्यावाणी ॥ खातील तुला ओठांनीं ॥
समज हे मानवी कावे ।
कुरवाळित घेती चावे ।
मृगजलास या न फसावें ।
ही इष्ट नव्हे परवशतेंत बहाली ॥ नाच रंग दीप महालीं ॥ ३ ॥

---

३३. चिमा.

श्लोक—[वृत्त. शा. वि.]

भाग्याचे समयीं मजा उडविली मत्संगतीनें जिनें;
मातें जी न विसंबिली भटकतां पोटार्थ रानें वनें;
ऐश्वर्यी व्यसनीं अशी मजसवें जी नांदली सारखी,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! १
खालीं मान करून संतत उभी लज्जावती जी असे,
रागेजे न कधीं; सदा मजकडे पाहून गालीं हंसे !
नाहीं सोडुन कोपरा सरकलीं, माझें सदा आयकी,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! २

नाहीं माहित डामडौल अगदीं साधीसुधी वागली,
नेसायास दिलें जुनें चिर तरी नाहीं असंतोषली;
ल्याली भूषण एकही न, रिझली सेवून पानें सुकीं,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! ३
नाहीं चारजणांसमक्ष तिजला मीं चुंबितां लाजली,
हूं कीं चूं न करी उभी तिज जरी मीं विस्तवें भाजली;
ऐशी भक्ति असे तिची मजवरी ठेवीं मला जी सुखी,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! ४

---

३४ अवंतिके !

चाल--[प्रिये पहा]

प्रिय अवंतिक ! नयनहृदयरंजिके ! ध्रु०
तूं जीवन, तूं भूषण, परमार्थाचे साधन
आहे मज तुजवांचुन, सर्व जग फिके ! प्रिये० १
तूं दैवत तूं देवी, परमसुखाची ठेवी,
यास्तव तव पद सेवी, सौख्यदायिके ! प्रिये० २
तूं मजला खानपान, तूंच शयन तूं आसन,
तूं नसतां सिंहासन, नका लाडके ! प्रिय० ३
रूप तुझें दिनरजनीं, वसतें हृदयीं नयनीं,
दिसते स्वप्नीं, शयना, एकसारखें ! प्रिये० ४
रूप तुझें निरखावें, तव वचनामृत प्यावें,
तव गुण गावे, ध्यावें, लालसा सखे ! प्रिये० ५

रात्रीं सरितातीरीं, संसारीं व्यवहारीं,
तव चरणीं घरदारीं, लागलों निकें! प्रिये० ६
छंदीं तव मन जडले, प्रिय तें ज्या आवडलें,
त मज मार्गीं नडलें, शत्रुसारखें! प्रिये० ७
मज निंदो निंदी जन, धरिले मीं तुझे चरण,
होवो झालें त्रिभुवन, त्यांत पारखें! प्रिये० ८

---

३८ चिमणी

चाल—[धिन्ना धिन्नरु धिन्न धो.]

रंग गुलाबी गालांचा, दंत हार कुंदफुलांचा;
ऐशी सुंदर रम्य परी, प्रेमभरें स्मित मधुर करी. १
रंग मालीं गहिरा, विकसित होती ओष्ठ जरा;
झळकुनि सहज रदनपंक्ती, तिची दुणावे मुखकांती. २
गेली विलयाला रात्र, फुटे तांबडे गगनांत;
कार नघ रविकिरणाची, सादृशता रात्रीवदनाची! ३
स्फूर्तिकन्या कविता, रविता पसरी जागृतता.
स्वबलें एक परी, वर्तविती जगतां स्वकरीं. ४
उडती बागडती पक्षी, तत्परता ठेउनि भक्ष्यीं;
गाती ब्रह्मानंदानें, सृष्टीनें रचिलें गाणें. ५
भाव तयांच वळखावे, शब्दरूप त्याला द्यावें;
तोच कवी ज्या ही क्षमता, मीं गणमात्रा वर्तविता. ६

बेफिकीर साधीभोळी, ओसरींत चिमणीं आली;
टिपावया लागे दाणे, गुंगत ' ची ची ची ' गाणें ७
श्रम उदरास्तव करितांना, स्वछंदें मारी ताना;
अन्य जिला धरितां आली, व्यवधानें एका काळीं. ८
असें पुण्य गांठीं कोठे ? कुठें भाग्य माझें मोठें !
कीं एके काळीं वाहूं, उदरभार गाणीं गाऊं ९
एक कराया लागावें, दुज्याकडे तों मन धांवें;
साधेना एकही परी, अपूर्णता मनुजतां खरी ! १०
स्वछंदें गाणीं गातां, पडते उदराची चिंता;
जातां उदराच्या मागें, शब्द दूर पळती रागें ! ११
सहज आरसा एक तिला, बागडतां दृष्टीं पडला;
उडत तयासन्निध गेली, उभी तेथ विस्मित ठेली. १२
ती चंचलता मूर्तिमती, परी तिची कुंठली गती;
स्वप्रतिबिंबित रूपानें, तिची लया नेलीं भानें. १३
भाग आपला ते दाणे, टिपावयाच्या हेतूनें;
आली वाटुनि ही दुसरी, चढे तिच्या संताप शिरीं १४
मारुनि चोंचीचे धाव करूं सवतिचा पाडाव;
या आवेशें ती भोळी, उडी आरशावर घाली. १५
चोच दुखावे, रक्त निघे, वेडी परि माघार न घे;
पुनः पुनः आरशावरी, चंचुपुटाचे वार करी. १६
श्रमली, ओशाळली मनीं, आले अश्रु तिच्या नयनीं;
सौम्यपण दर्पण पाही, बिंब त्याच रूपा लाही, १७

द्वेष ओसरे, प्रेम भरे, वैरी तोचि स्नेहि ठरे !
चुंबी, आलिंगी साखिला, होई तेंच प्राप्त तिला. १८
अजाण तें पांखरूं असे, फसे, यांत आश्चर्य नसे;
आम्ही ज्ञानी सुज्ञ गडी तसेचि चुकतों घडीं घडीं ! १९
दिव्य आरसा जगताचा, ईश्वर–निर्मित नवलाचा;
सदैव आम्हांपुढें उभा, दावी सत्य प्रतिबिंबा. २०
हांसूं आम्ही जगा, तसें, करीत जग आमुचें हंसें;
करितां जगताची कींव, देइल तें जीवा जीव ! २१
लोभाच फल लोभ मिळे, द्वेषानें सम्द्राव जळे;
जसें गावया पढवावे, तसे बोल गाती रावे. २२
कळून हें आम्हां सगळें, मूढ भाव मतिचा न गळे;
करून जातों भलतेंच, पदोपदीं खातों ठेंच ! २३

आर्या

गतजन्म प्रतिबिम्बित झाला इह जन्म दर्पणीं स्पष्ट,
केलें तेंच फळाला आल देखून, सुष्ट वा दुष्ट. २४
यास्तव मना करावा यत्न तुवां सत्पथास लागाया,
गेले जावोत, पुढें दवडावे दिन न आपुले वाया ! २५

---

३६ प्रीति निमाली तर—

श्लोक वृत्त—[शा. वि.]

नादें मंजुल आपल्या रिझवितें जी मन्मना नेहमीं
ती एका निमिषांत रम्य मुरली भंगून टाकीन मी !

अंगातें जळवून पंख उसनें जाईन कीं सत्वर—
मी येथून उडून उंच गगनीं प्रीती निमाली तर ! १
माझी कोण करील उत्सुक मनें मार्गप्रतीक्षा घरीं !
प्रेमें बालक कोण सुंदर वदा देईल माझ्या करीं !
आतां भासतसें मला भवन ज सर्वस्व चेतोहर—
त्या येईल खरोखरीच वनता प्रीती निमाली तर ! २
काव्याला अनुरूपसा विषय तो कोठून राहे जनीं ?
स्फूर्तीच्या उठतील नित्य लहरी कैशा कवीच्या मनीं ?
वाहावीं कवणास काव्यसुमनें त्यानें वदा भूवर ?
कोठूनी जगतीं उरे रसिकता ? प्रीती निमाली तर ! ३
अस्ता जाईल सूर्यतेज वितरी विश्वास जें जीवन,
तेणें व्याप्त समस्त होईल चगत् दुःखांदकारें घन;
सौख्याचा लवलेशही न मनुजा लाभेल हो दुर्धर,
भीतीनें मरतील मानवकुलें, प्रीती निमाली तर ! ४

---

३७ सुवास

[ओसाडींत सहल करीत असतां कवीला मधून कस्तूरीसारखा वास येई. (हा वास जुन्या भुजंगाच्या श्वासाचा असतो म्हणतात.) वास कसा आला, कोठून आला, म्हणून त्यानें पुष्कळ शोध केला; पण व्यर्थ ! त्या भारांत त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली, तिचें खालील पद्य हें चित्र होय.]

हिंडत असतां निर्जन रानीं
स्वैरगतीनें गुंगत गाणीं

मधुर सुवास घ्राणीं आला,
त्या योगानें आत्मा घाला.
उद्भवला हा परिमल कोठें ?
पडलें मजला कोडें मोठें.
फिरलो–स्थिरलों ठायीं ठायीं,
मूळ तयाचें कळलें नाहीं.
कार्य आणि कारण या जगतीं,
तीच वस्तु नटलेली दिसतीं,
तैसें माझें मानस आतुर.
शंका काढी––देई उत्तर. १
सुगंध जो का अंगीं दाटे,
पुष्पमिषें प्रकटावें त्यातें;
पुष्प–ज्यानां नाहीं जोड
रंगें, रूपें, वासें, गोड,
हुंगीना परि कोणी त्यातें,
त्यांच्या आस्वादी न रसातें,
खेळावीं जीं रसिका-हातीं,
होते त्यांची संतत मातीं
ओसाडींतील गुलाबातें
खिन्नपणा याकरितां वाटे.
टाकि उसासे सारा वेळ,
त्याचा हा का गंध असेल ? २

* *

वागविली निज हृदयप्रांती
भक्तीनें रमणाची मूर्ती,
भजली अर्पण करुनी त्याला
प्रेमाच्या पुष्पांची माला
काय होय तें परि पुरुषाला,
नव पुष्पावरच्या भ्रमराला ?
विमुख तिला तो हाय ! जहाला,
अंतरली स्त्री सर्वस्वाला. .
बाला भग्नमनोरथ झाली,
मौक्तिकांपरी अश्रू ढाळी.
दुःखानें एकांतीं स्फुंदे;
काय तेच या स्थानीं गंधे ? ३

*　*　*

मात्सर्याचा भरला वारा,
अहंपणाचा सर्व पसारा,
अज्ञानाची मिरवे द्वाही,
रसिकत्वाला थारा नाहीं.
काय अशा जनतेंत रहावे ?
काय पहावें ? काय चहावे ?
बरें राहणे निर्जन रानीं,
ओढ्यासंगे गाणे गाणीं.
यापरि वैलागून कवीने,
ओसाडींत स्वच्छंदानें—

वाजविला जो सुस्वर पावा,
त्याचा का हा वास असावा ? ४

*　*　*

परिमलकारण कळलें नाहीं,
उगमस्थल आढळलें नाहीं;
व्यर्थ हिंडलों झालों वेडा !
वेडा ! वेडा ! वेडा ! वेडा !
परिमलकारण मजला कळतें,
उगमस्थळ किंवा आढळतें—
सांठवितो कवितेंत तयाला
वाग्देवीला सुखवायाला !
स्वानुभूत वासाचें दान
करावयाला जोंवर ये न
तोंवर कवितालतिकेवरतीं
कर्णिकार सुमनांची भरती ! ५

---

३८ स्त्री आणि पुरुष

पद (ला बाई ला, बेलाचें पान)

फुललीं फुलें— त्यायोगें उपवन खुललें.
दरवळला— परिमल सुखवाया सकला.
स्वैरगती— अलिगण उडती–बागडती.
मधुनादें— गाती प्रभुगुण आनंदें.

मंदगती— स्त्री तेथें हिंडत होती.
विचराया— पुरुषहि आला त्या ठायां.
कौतुकला— हंसला, बाग मनीं ठसला.
नव फुललें—पुष्प एक त्या आवडलें.
प्रेमभरें— खुडिलें तेणें तें स्वकरें.
हुंगियलें— चुंबियलें—माथां धरिलें.
क्षणमात्रें— होय नकोसें तें त्यातें.
कुसकरिलें— फेंकुनि धरणीवर दिधलें.
सर्व कृती— स्त्री ती अवलोकित होती.
गहिंवरली— टिपें तिचीं टपटप गळलीं.
कां तीं ? तें— काय कथूं मी रसिकातें !

---

२९ दोन मार्ग

आर्या (गीति)

आयुःपथास फुटले, दिसले मज. दोन वेगळे फांटे,
समजेना मज जावें आपण निःशंक कोणत्या वाटें, १
एकावर वृक्षांची होती घनदाट पसरली छाया,
होता सडा फुलांचा पडला पांथिक जनास सुखवाया. २
स्फटिकापरी जलाचे होते वाहत तयांत रम्य झरे
ठायीं ठायीं खुलती स्वागतपर राजमंदिरें रुचिरें ३
सुंदर पथशाखा ही ज्या स्थानीं पावली दिसे विलय,
होते चमकत तेथें शब्दत्रय—‘ सौख्य-संपदा-विजय ’. ४

मार्गारंभीं होते थवे जनांचे निघावया जमले,
थोडेच भाग्यशाली परि दिसले शेवटास विश्रमले. ५
ते थोडकेच होते परि सेवित शांतिसुख समाधान,
ते मानी, तेच धनी, त्यांनाच जगांत ‘ थोर ’ हा मान. ६
असती कष्ट कसे ते नव्हते माहीत त्यांजला परि ते—
अप्रतिहत अधिकारी—सत्ताधारी तयांस यश वरितें. ७
सत्तेचा, विभवाचा, जगताचा मार्ग एक हाच असे,
आरंभीं एक फलक संबोधी स्पष्ट अक्षरांत असें— ८

* * *

दुसऱ्या पथीं अरेरे ! पथ मी त्याला कशावरून म्हणूं
पदही नसे उमटले, गेलें न कुणीं तयावरून जणूं ! ९
सर्वत्र खांच खळगे, पाषाणपरंपराच त्या त्या वाटे
कांटे तिखट विखुरले तिजवर पाहून ज्या हृदय फाटे. १०
आल्या मोडकळीला कुटिका तुरळक कुठें कुठें असती
ओसाड भयाण दिसे नांवालाही न त्या स्थलीं वसती. ११
निंदा दुःख पराजय, दारिद्र्य स्वर तेथ संचरती
कोण बघून तयांना धजेल टाकावयास पद पुढतीं ? १२
क्षितिजावरी दिसेना कोठें तो कष्टमार्ग शेवटला
असलाच अंत त्याला तर होता तो तमांत गुरफटला. १३
न धजे कुणी क्रमाया पंथ बिकट हा परोपकाराचा
त्याजकडेस वळे जन निंदेच्या पात्र होय तो काचा. १४
हा कीं तो पथ घ्यावा न सुचे, मन गोंधळांत सांपडलें,
‘ कंटक पथच तुझा हा ’ श्रवणीं मम बोल तेधवां पडले. १५

ने घे मन, नुचले पद, तरि वळवुनि त्या पथाकडे चरण
रडत कढत धीरानें करावया मार्ग लागलों क्रमण. १६

*   *   *

मध्येंच परि पथीं त्या बसलों मी हात लावुनी भाला
बहु निंदिलें स्वतांला विचार हा मन्मनीं कसा आला ? १७
अविचार काय केला ? का या कंटकपथास अनुसरिलें !
दारिद्र्यदुःख दुर्घट जयांत चोहींकडे दिसे भरलें. १८
धिःकारयुक्त वाणी कानीं मम झणझणूं तदा लागे,
रागे भरे कुणी मज ' बघतोस कसा फिरावया मागें ? १९
पडलास कां विचारीं ? अवघड हा पंथ तुज गमे काय ?
कां हाय हाय करिसी ? येथें कां खिळविले तुवां पाय ? २०
कां टाकिसी उसासे ? कां नयनांतून आसवें गळती ?
मूढा भ्याडा पडली ऐसी कैसी तुझी भ्रमांत मती ? ' २१
मृदु बोल मग उमटले ' आली कां दुबळिका तुला बाळ ?
आहेत अनंत जगीं होते ज्यांची सदैव आबाळ. २२
अन्नान्न दशा झाली शिर टेंकाया नसे जया स्थान
निर्वाहास्तव फिरती रिक्तोदर सोडिती परि प्राण. २३
कां त्रासलास ? कंठीं बहुतांचे प्राण दाटले असती
कां करिसी शोक खुळ्या ? भग्नहृदय सर्व येथली वसती. २४
आत्मविचारांत वृथा भ्रमसी, दे दुर्बलांवरीं लक्ष.
व्यसनांत गुंतलेले दिसतील तुला घरातलीं लक्ष. २५
दुःखार्तांची भरली आहे एकच जगांत किंकाळी
अश्रुजलें व्यथितांच्या येईल दिसून तुज घरा न्हाली ! २६

बाप मुलास तुडवितो भाऊ भावावरी उठे रुष्ट
कलह ! कलह ! कलह ! जगीं आप्तपणा सर्व जाहला नष्ट. २७

सत्ता चिर नांदाया विस्ताराया अखंड जे खपती
त्यांसच तुडवून करी मत्ता ती नित्य आपुली प्रगती. २८

सुखसदनांच्या द्वारां सोन्याचे घट्ट बसविले डाग
हव्यासासच उघडीं तीं, अन्याचा नसे तिथें लाग. २९

स्वार्थपरायण अल्पच पाषाणापरि करून घट्ट मना,
सर्वापहार करिती, रडवाया लाविती असंख्य जनां. ३०

न्यायाचे क्रयविक्रय बाजारीं धडक चालले उघडे
चोर उदास मिरवितो, निर्दोषी व्यर्थ बंधनांत पडे. ३१

स्वातंत्र्य नामशेष, स्वतंत्र म्हणवून घे स्वतांस बळें
त्यास जड उपाधींची जडलीं दृढ बंधनें किती न कळे ! ३२

कोणाच्या देशांवर स्वबलमदें कोण चालवी सत्ता ?
दुबळ्याच्या नम्र शिरीं निर्दय बलवंत हाणिती लत्ता. ३३

नीतीची सत्याची द्रव्याळ्यांनीं करुन रांगोळी,
गरिबांकडे सचोटी हांकलिली देउनी करी झोळी. ३४

असतीं अमरपुरीचीं अनुपम सौख्यें धरातलीं पिकलीं
परि मानवभूतांच्या दुष्कृतिनें भूमिसुरलता सुकली. ३५

‘ दुःखाच्या डोहीं जन सांपडले, लागले बुडूं खोल
आतां तूंच तयाला ’ ऐसे मग धीट उमटले बोल. ३६

‘ आत्मा दिला, दिलें मन परमेशानें जया कळे भेद,
सुखदुःख जया समजे, संस्कारीं ज्यास हर्ष वा खेद. ३७

दुःख पराला झालें, बंधु व्यसनांत गुंतले हाय !
हें समजून जयानें केलें नाहीं तयां कधीं साह्य. ३८

तो नीच, हीन मानवकोटीसि कलंक होय जाण, मनीं
तो भार धरेस, तयें कष्टविली व्यर्थ आपली जननी. ३९

अवघड काय पथ गमे अझून झाली न का निरभ्र मती ?
दुःखाच्या भीतीनें आहे त्वां काय रोधिली स्वगतीं ? ४०

दुःखें बहुत चिरडले त्यांजकडे एकवार दे दृष्टि
घे भार तुझ्या स्वशिरीं, होऊं देऊं नको मना कष्टी. ४१

जो मा[illegible] शेवट त्याचा गड्या मनी आणीं '—
प्रेमभरें मजला ती सुचवूं लागे प्रबोधिनी वाणी. ४२

दृष्टि सहज वर मी जों करुनि पुढें वाट पाहिली माझी
नवलप्रकार दिसला, मति पडली थोर विस्मयामाजीं. ४३

अरुणाची कांति दिसे विराजलीं व्योममंडलीं दिव्य
सिंहासन सत्याचें त्या स्थानीं स्थापिलें असे भव्य. ४४

' लाधेल अंत हा तुज, हें सौख्याचें मिळेल भांडार
जा, जा पुढें, ' करी ती वाणी मज बोध ' घे न माघार. ४५

लागो, लागेल तुला दुःखांतच सर्व काल कंठावा
नाहीं होणार न हो सौख्याचा एक शब्दही ठावा. ४६

न मिळो न मिळेल तुला या लोकीं कीर्ति-मान आमरण
किंवा न करोत तुझें मरणानंतर जगीं कुणी स्मरण. ४७

कर्तव्यकर्म केलें त्यायोगें होय जें समाधान
तें पारितोषिक तुझें, त्याजपुढें तुच्छ होय धनमान. ४८

जा तर पुढें पुढें मग न श्रम जातील तव कधीं फुकट,
स्वातंत्र्यास्तव केली झाली निष्फल न आजवर लगट. ४९

रात्र सरे दिन उगवे, ऋतुक्रम वृक्षवल्लि पालवती
संस्कृति यथावकाशें फळास येणार त्यापरी जगतीं. ५०

जे कष्ट वाहिले त्वां जगतास्तव सोशिली स्वयें झीज
धीर न सोड तयांचें बाळा होईल शेवटीं चीज. ५१

स्वज्ञाति रक्षिल्याचें, देशा स्वातंत्र्यदान दिधल्याचें,
अंती तुझेंचि हें यश, याविण सार्थक न अन्य जन्माचं.' ५२

---

४० नदी आणि कवि

श्लोक (वृत्त उपजाति)

असो कवीचें कुल अप्रसिद्ध ।
होई कवीच्या कवनें प्रसिद्ध.
तसा नदीच्या उगमस्थलाला ।
नदीमुळ गौरवलाभ झाला. १

काव्यें कवीचीं जगतांत गावीं; ।
त्याचें न त्यांच्या परि चोज गांवीं.
नदी सुदूरस्थ जनां पवित्र ।
विटाळिती तीर्थ तिचेच पुत्र. २

बाल्यांत उच्छृंखलवृत्ति दोन्ही ।
ठावा नसे आडथळा म्हणोनी;
लागो दरी खोल, उभा पहाड, ।
जातात तीं धांवत धाड धाड ! ३

जाई जसें अंतर होत खोल।
        गांभीर्य ये वृत्ति निवे विलोल.
रेखून माग क्रमितात संथ।
        करीत कल्याण जगीं अनंत. ४

अभंग त्यांच्या हृदयीं तरंग।
        निःसंग ते त्यांत सदैव दंग,
गाऊन गाणीं भ्रमतात रानीं;।
        ते धन्य ज्यांच्या पडतात कानीं. ५

स्वजीवनानें उगवून दाणें,।
        नदी जिवां दे चिर जीवदानें.
तसे कवीच्या कविताप्रवाहें!
        जीवांत संजीवन दिव्य लाहे. ६

राष्ट्रें बुडालीं नृप थोर गेले;।
        नदी कवी मात्र अनंत ठेले!
भागीरथीला खळ लेश नाहीं।
        अखंड रामायण लोक गाई. ७

महाकवी थोर नदाप्रमाणें;।
        मी बापडा ओघळ अल्प जाणें.
धाके न ओढा झुळझूळ वाहे।
        माझी तशी ही गुणगूण आहे! ८

---

४१ विरही

पद (चाल—कधि करिती लग्न.)

वदवेना मला लागे हुरहुर जी तुजमुळें ! ध्रु०
चालतों बोलतों घरीं
हांसतों वरी—अंतरी परी
अश्रु वेल्हाळे ! विरहानें तव गळे. १
तव सहवासी जे दिन
वाटले क्षण, ते युगाहुन
दीर्घतर झाले. नवल असें वर्तलें. २
नाहींस रूपशालिनी
परी गुणखनी, प्रेमरूपिणी
गुणें प्रिय झालें—रूप तुझें सांवळें. ३
तव अकपट प्रेमळ हंसें
अंतरीं ठसे, बोल गोडसे
श्रुतीचीं पाळें, होउनियां बैसले. ४
तव हालचाल लाडकी
आठवुनी सखी, एकसारखी
जड क्षण झाले. कंठितसे प्रेमळे ! ५
होईल कधीं दर्शन
दृढालिंगन, प्रेमचुंबन
चिंतनीं डोले—मन घेऊं लागलें. ६
अलि असतो तर बैसुनी

वायुवाहनीं, गात येउनी
तुला वनमाळे! असतें मीं चुंबिलें. ७
परि दुबळी मानवकुडी
व्यर्थ बापडी, तियेची उडी
बेत केलेले, सर्व कुणा साधले? ८

---

४२ स्वप्न

(आपल्या प्रियेची मूर्ति मनांत आणून स्टेशनवर थंडींत कुडकुडत असलेल्या कवीनें अनुभवलेलें—)

पद (चाल—नृपममता रामावरती)

कळवितों तुला प्रेमानें
स्वप्नाचा मम वृत्तांत—मानिनी! ॥ ध्रु० ॥
तव मूर्ति मनीं आणोनी
पडलों मी असतां शयनीं—मानिनी!
तळमळ मम होय जिवाची
येईना निद्रा नयनीं—मानिनी!
क्षणभरी—सहज मज परी—झोंप आदरी बाहुपाशांत;
अनुभवलें स्वप्न तशांत—मानिनी! १
बसलों मी रंगमहालीं,
सुंदरशा उंच पलंगीं—मानिनी!
पाहिली हात जोडोनी

मजपुढें उभी मृद्वंगी—मानिनी !
तनुवरी—अनेकापरी—भूषणें धरी—हंसे गालांत
प्रेमाचें गाणें गात—मानिनी ! २

घातली उठून जिव्ह्या मीं
कंठांत मिठी स्वकरानें—मानिनी !
अनुरंजित केलें गालीं
प्रेमगीत तिजं ओष्ठानें—मानिनी !
जागृती—नष्ट—दुर्मती—हाय ! शेवटीं—करी कीं घात
काळजी दुःखसौख्यांत—मानिनी ! ३

सुंदरी समीप कशाची
स्तंभ उभा जड लोहाचा—मानिनी !
तें प्रेमालिंगन कसलें
जाहला स्पर्श बांकाचा—मानिनी !
ते मुके—वायुचे फिके—एकसारखे डांस कानांत
स्वच्छंदें होते गात—मानिनी ! ४

संसार दिसे सुंदरसा
झांकून चालतां डोळे—मानिनी !
प्रेमाच्या लीला गमती
जागृतीत चेष्टा चाले—मानिनी !
संसृती—जगाची स्थिति—स्वप्नरूप ती—मानुनी सत्य;
चाललों पहा आहोंत मानिनी ! ५

---

४३ सृष्टिविवाहमंडप

(चाल—झाली ज्याची०)

अस्तंगत दिनकररंजित । मंडप विलसे वर गगनाचा ॥ ध्रु० ॥
मंजुळ वाणी मंगलाष्टकें । गण आलापी द्विजराजांचा. १
वृक्षाशिरावर बैसून करी गंधवाह वर्षाव फुलांचा. २
लग्नघटी हे अनुरूप स्थल । योग जुळाया युवयुवतीचा. ३

---

४४ समरवर्णन

(चाल—कर नमितसें)

भयकर असे प्रभावती रण । रोमांचित तनु करी तत् स्मरण ।
ठायिं ठायिं थय थय थय थय नाचतें मरण. ॥ ध्रु० ॥
मृत्युरूप असिलता तळपती । चंचलेसमान लोटतीं शर
तड तड तड तड तड तड तड तड वर्षतात घन. १
गर्जतात, करितात शतघ्नी । तप्त-लोहगोलक-विक्षेपण
कड कड कड कड कड कड कड कड फाटतें गगन. २
नाग झुंजती रथ आपटती । शस्त्रघाय लावून वीरवर
धड धड धड धड धड धड धड धड पावती पतन. ३

---

४५ काय वीर तो !

(चाल—मेंडेरे यार हां)

काय वीर तो । स्वकुळ मळवि; काय वीर तो !
शस्त्र त्यजी जो रणांत. ध्रु०
क्षत्रियबाला जरि अबला मी । त्याजिन कधिं न रणा. १
मोक्षा दवडी गाणिल मरण जो । पळविल त्या रण. २

---

४६ कीं तोडिला तरु फुटे आणखी भरानें

(चाल—यामि हे कामद शरणं,)

परिभवें स्फूर्ति वीरा । द्विगुणित समर साधितां. ॥ ध्रु ॥
अशुभ चिंती तो । कधिं राणिं भीरु विहरता.
हत समरिंही न बधवेंचि कृष्णवदना. १
वरित यश वीरा । विलसतहि कीर्ति धवला.
परिणांयें सुखें युवति घालि कंठीं माला.

---

४७ रणावेश

(चाल—सारि पैसेकीं बहार)

सहर्ष रणविहार । करावया तयार.
अविंधसैन्यभार मी रणीं करीन ठार.
जिवावरी उदार । प्रसन्न खड्गधार.
विजयहार मग कसा मला न लाधणार.
न हें पडेल पार । तरी जिणें असार.
वाहूं राहूं कशास भूमिभार. १

---

४८ प्रीति

[चाल—आवो आवो रंगेला]

प्रीति खोटी म्हणावी आपलपोटी ॥ ध्रु० ॥
प्रीतिमिषानें स्वार्थ मिरवितो, जगताच्या पाठीं
अमृत ओठीं तयाच्या विष वसे पोटीं १

स्त्रिया भाबड्या जगतीं कपटी पुरुषांची जाती
वर प्रेमी मिळाला घन्य ती मोठी. २

४९ अलंकार

(चाल—चंद्रकान्त राजाची—)

वस्त्राभरणीं देह नटविणें काय त्यांत सार ?
तनूस शोभा देती केवळ सुगुणालंकार. १
शीलाचें परिधान करावें पातळ जरतारी
कुलस्त्रियेला खुले कंचुकी लज्जेची भारी. २
संतसत्कथाश्रवण डुलावीं श्रवणीं कर्णफुलें
पतिवचनाचीं शिरीं करावीं धारण नित्य फुलें. ३
सत्कृत्याच्या दिव्य कंकणीं करशोभा लाही
परगृहबंधन ह्याच सांखळ्या विलसाव्या पायीं. ४

५० सद्वस्तूची कष्टसाध्यता

(चाल—मृदु बालवाक्य)

कस्तूरिका न साध्य होय मृगवधाविना
मधुलाभ होय हांकलून मक्षिका वना ॥ ध्रु० ॥
अहि दुखवावा त्याचा मणि तेधवां मिळे
शतजीवहानि लाधण्यास एक पोंवळें. १

५१ प्रेमलुब्धता

(चाल—मजवरि तरु)

षट्पदरजा त्याजि न भंग साहि बंधना
कंटक परि केतकिला । उरग सोडिना. ॥ ध्रु० ॥
दीपकास दे पतंग । झणिं अलिंगना
प्राण जाय परि कुरंग । लुब्ध गायना
व्यंगबलें प्रेम किमपि । न्यून होईना.

---

५२ आत्म्याचें मंदिर

(चाल—दिल छीन लियो)

आहेत दृश्य वस्तु जगीं सर्व नश्वर.
आत्म्याचें केलें त्या म्हणुनि मंदिर.
चिंतोष्णजलें प्रेमें त्या नित्य न्हाणितें.
संतोष उगाळून गंध तिलक लावितें. १
सद्भावरूप सुमनांचा हार अर्पितें.
ओंवाळुनियां प्राण तयावरुनि टाकितें. २
नैवेद्यास्तव तयास देह सादर.
आत्म्याचें केलें त्या म्हणुनि मंदिर. ३

---

५३ विश्वरंगस्थल

(चाल—फुले सब ऋतुके)

रंगस्थल रचिलें जगतींचें, नरनारी—
भूमिका सजविल्या खेळाया संसारी. १

राहून दूर परमेश्वर लीलाधारी
अवलोकी पात्रें कशीं खेळती सारीं. २
नट नटले केवळ धर्माचे अधिकारी.
फलदाता ईश्वर सर्व समर्थ विचारी. ३

---

५४ दैवदुर्विलास

(चाल–सार्थचि ते वदति)

दैवगती फिरली । साची । घडगत मज न दिसे देशाची. ध्रु०
झुंजावे जे देशासाठीं । तेचि परांचे झाले साथी
सांपडलों मी वैऱ्याहातीं । कशी सफलता होय जिन्याची. १

---

५५ देशभक्ताचा अपूर्व सोहाळा

(दिंडी)

देशभक्ता प्रासाद बंदिशाला
श्रृंखलांच्या गुंफिल्या पुष्पमाला.
चिता सिंहासन शूल राजदंड
मृत्यु दैवत दे अमरता उदंड. १

---

५६ कष्टाकुल राजपद

(चाल–हो जानत)

तिळभर राजपदीं सुख नाहीं
झुंजावें मृत्युमुखांत शिरावें तेव्हां तें करिं येई. ध्रु०

संरक्षणही असे तयाचें भरलें विघ्नशतांहीं।
सदा तयाच्या भाविस्थितिची चिंता नृपमन दाही. १

---

५७ प्रजाहृदय हेंच राजपद

(राग—बेहाग—दादरा)

हृदय खरें स्वप्रजेचें भूपाचें पद असे ॥ धृ० ॥
परचक्राच्या वादळें। न तें डळमळे।
दुणावें बळें। प्रजासंतोषें, अढळपदीं नृप बसे. १
उलटली प्रजा ज्यावरी। स्वपद तो धरी।
वालुकेवरी। स्थैर्य त्या कैसें, जलवेगें जें घसे. २

---

५८ काळाची प्रतिकूलता

[चाल—झाले बहु दिन]

मनुजा प्रतिकूल असे काल जोंवरी।
स्कंधावर मिरवावा तोंवरी अरी। शांत अंतरीं. १
रुष्ट दैव सुप्रसन्न ज्ञाहल्यावरी।
तुडवावा चरणांनीं तोच भूवरी। मृद्घटापरी. २

---

५९ समाधानमहति

[चाल—लक्ष्मीसम चंचल]

ज्यास समाधान-कल्पवृक्ष लाधला,
भूवरती काय उणें होय त्याजला ? धृ०

संकट त्या उत्सवसें । कोपीं अनुराग दिसे
भरलीं सर्वत्र कुसें । शेज फुलांची विलसे
कारागृह हीन असे । राजमंदिरांसरसें
गमती जणुं कुसुमहार । लोहशृंखला ! १

---

६० विश्वकारागार

[चाल—बायांनो या]

प्राणिमात्र कैदी बनले । विश्वरूप कारागारीं
चौऱ्यांशीं लक्ष कड्यांची । खिळली त्या बेडी भारी
बंधनेंच भरलीं दिसती । मज आहारी व्यवहारीं
प्रथम बंध गर्भनिवास,
आयास पूर्ण नवमास,
धन—ललना—संतति पाश,
लागती पुढें संसारीं.
निधनें न मुक्ति आत्म्याची । बंधाची अन्य तयारी. १

---

६१ देशभक्ताचें सामर्थ्य

[चाल—सुनो प्यारी प्यारी]

एक देशाभिमानी । महा शत्रुसेनेस भारी
पादचारी असो वा नसो बापुडा शस्त्रधारी. ध्रु०
देश गेलाचि जावो परांच्या करीं । नष्ट झाला म्हणावा न तो तोंवरी

एक स्वजनाभिमानी वसे जोंवरी। रविकरसम अंधारीं
तोचि जागी करील प्रजा गाढ निद्रिस्त सारी। पादचारी० १

---

६२ वैभवाची चंचलता

[चाल—माधवा भगिनी]

वैभवें नटल्या जयाच्या सौख्यशाला विशाला—
काय ही यावी कपाळीं बंदिशाला अशीला? ध्रु०
सुमन—शयनीं शयन ज्यानें करावें सुखें त्या—
भूमिशय्या भुज उशाला वायु शालादुशाला. १
दैव हें त्यापुढें न चले पाड मानवाचा,
आक्रमी सत्ता तयाची स्वैर दाही दिशाला. २

---

६३ आयुष्य विषाचा प्याला

(चाल—किती कपटी)

आयुष्य विषाचा प्याला। आशेनें गोडी त्याला. ध्रु०
सिंह-व्याघ्र-वृकीं वनवासीं। विराटसदनीं खल-सहवासीं
पांडवजाया राजविलासी। आशेवरि कंठीं काला. १
सोडवून असुरांचा विळखा। भेटेल पुन्हां मज रामसखा
या आशेवर जनककन्यका। सहन करी विरहज्वाला. २

---

६४ खरें क्षत्रियब्रीद

(चाल—प्रतिकूल होईल)

धर्मरक्षणाचें आहे व्रत क्षात्रियांना
आजवरी असंख्यांनीं दिल्या त्यास माना ! ध्रु०
स्वप्रियेची कंठा पडली मिठी सोडवून,
उत्तरियां झोंबे तान्हें दूर तें करून,
गृहधनादि ऐश्वर्यातें पार झुगारून,
सिद्ध असाति समरीं जाया पात्र तेचि माना. १

---

६५ भोगभुक्ति

(चाल—तात तुझा तनया.)

भोग कुणा सुटले जगीं या ध्रु०
भोग भोगिले बरवे झालें । ऋण त्यांचें फिटलें
श्रीरामानें वनवासाला । काय नको म्हटलें ? १
हय खाजविता कृष्णाच कर, काय कधीं विटले ?
धैर्यें पांडव दिवस कंठिती । व्यसनीं गुरफटलें. २

---

६६ मातृभक्तीचें लेणें

(चाल—बायांनो या सोडोनी)

मातृभक्ति गाजविली त्वां धन्य धन्य जगतीं बाळ ! ध्रु०
नवमास भार वाहुनीं प्रसवलें अनेक सुतां मी

खेळविलें वाढविलें त्या ठेविलें सुखाच्या धार्मी
आशा मज वृद्धपणीं ते येतील आपुल्या कामीं
परि अतां प्रत्यया आलें
वांझच मी कां न रहालें
व्यर्थ अशा तनयां व्यालें
झाले जे गाता काळ ! मातृ० १
झोंबली असे हृद्याला माझ्या परवशताव्याली
चाललें करांच्या भारें संतत मी खालीं खालीं
आशा मज जीवित्वाची होती ती सर्व निमाली
मज काळमुखी घायाला
सजले रिपु त्या समयाला
कळवळा तुला मम आला
झटलास बाळ बहुसाल. मातृ० २
परि जनहित राजहिताचा लागला ल्ढा असल्यानें
अन्याया न्यायच गणती सत्य बुडे खोटें नाणें
बंडखोर म्हणती त्याला जो चाले सत्यपथानें
देशभक्ति ज्याचे ठायीं
ठरतो तो राजद्रोही
यास्तव तव पडली पायीं
जड लोहशृंखला काल ! मातृ० ३
न दिसे जरि आज फळाला आलेलें त्वत्सत्कृत्य

रुजविलें मातृभक्तीचें बीज तयें सद्‌हृदयांत
उपजवील जनतेमध्यें तें नवा जोम सामर्थ्य
मग सत्य न्यायासाठीं
होईल लढाई मोठी
जिंकून मंडळीं खोटी
सत्य तुम्ही जय पावाल. मातृ० ४
प्राणिमात्र कैदी बनल विश्वरूपकारागारीं
चौऱ्यांचीं लक्ष कड्यांची खिळली पदा बेडी भारी
बंधमात्र त्याचा तुटतो जो षड्रिपूस संहारी
हा ज्ञानविचार मनांत
वागवितां बंदिगृहांत
होईल तुला निर्भ्रांत
सुख–समाधान चिरकाल. मातृ० ५

---

६७ जन्मसार्थक्य

पद (चाल—रामकरीं जरि)

नेउनिया स्वातंत्र्य लयाला
चढले जे वैभव–शिखराला
नको–नको पाहण कपाळा–जयस्तंभ त्यांचें. १
स्वदेश भक्तांच्या वांवानें
सजलीं कारागृहें, श्मशानें
अवलोकन करणें नयनानें–सार्थक जन्माचें. २

---

६८ दंत आणि जिव्हा (सुभाषित–हिंदीवरून)

(श्लोक—वृत्त शा. वि.)

दंत:—जिव्हे, तूं मृदु, कोंवळी, दृढ गडी बत्तीस आम्ही बळी.
गोष्टी लांब करूं नकोस, तुजला खाऊन टाकूं पळीं.
जिव्हा:—प्रौढी व्यर्थ कशासही मिरवितां ? मी बापडी एकली.
बोलें एकच लोळवीन अवघे बत्तीसहीं भूतलीं. १

———

६९ प्रत—

(श्लोक—वृत्त. शा. वि.)

मी हट्टी, मजहूनही अधिक तूं आहेस हट्टी खरी.
केला हट्ट तुवांच, दोष मजला कां लाविशी तूं तरी ?
राहूनी पतिसंगमीं सुख जसें, तें कां वियोगीं असे ?
नाहीं भ्रांति तुझी अजून फिटली, त्याला करूं मी कसें ? १
दुर्दैवें जडलें मला व्यसन जें, तें साहवेसा तुला.
होतें दुःसह, तापदायक, तरी हा मार्ग कां चांगला ?
जन्माचा—निधनें तुटेल न असा—संबंध जो जोडला,
घ्यावा गोड करून ह्यांतच भलें हें कां कळेना तुला ? २

———

७० प्रासंगिक स्फुट पद्यें

— १ —

श्लोक (वृत्त—द्रुतविलंबित)

उगवलें हिरवें तृण साजिरें
क्रमण गीतभरें करिती झरे

पवन पुष्पसुगंधित वाहती
तरु तया लहरीवर डोलती.
कुसुमयुक्त तरुवर बसुन
मधुरसें करिती खग गायन
दशदिशा रव मंजुल कोंदला
कवण त्या भुलला न वनस्थला ? २

———

— २ —

आर्या (गीति)

चित्त स्थीर असूं दे, व्हायाचें व्हाययाविना न टिके,
टाळाया तें कोणी यत्न करो, ठराते सर्व ते लटिके. १

— ३ —

पद (चाल—मजवरि तरु...)

धर्म असे जगताची वंद्य माउली,
मनुजावर करि तो सुरवृक्ष—साउली. ध्रु०
परलोकप्राप्तीचें द्वार मोकळ,
त्रस्त जिवा विश्रांतिस्थान लाभलें,
राजमार्ग दावाया राम—पाउलें,
हृदयसरीं ज्ञानाची विकसली कळी ! धर्म० १
धर्मास्तव गृहदारा तुच्छ लेखिलीं,

× × ×

समयीं स्वप्राण दिलें—अर्पिले बळी,
धन्य धन्य धन्य तीच वीर—मंडळी ! धर्म०   २

———

— ४ —

पद (चाल—पंचकल्याणी घोडा अबलक)

कोणी बालक अंकावरी । घेई जो जो जो त्या करी
आलपी मंजुळ रवें—गायना हर्षे
ती गानमिषें सुधतें त्यावरी वर्षे.   को०
कोणी बालक घेई कडे । जावळ ज्याचें भुर भुर उडे
बोबडे बोबडे वदे—अकारण हांसे
पाहतां त्यापुढें तुच्छ स्वर्गसुख भासे.   १

———

— ५ —

जो निजद्रोह वरी,
दरबारिं आपुल्या तयाचा राजा गौरव थोर करी.
स्वबांधवांच गळ नृपास्तव—
कापिती, जे नीचमती,
त्यांना बढती—मिळती जगतीं—
उन्नतिपथ दिसण्यातें साधन,
* मातृ—चितेची ज्योत करी ! जो०   १

———

* लोकमान्य म्हणतात, 'आमची चिता जरी पेटली असली तरी त्यांची बिडी ही शिलगलीच पाहिजे !

— ६ —

न हे दिन सौख्य विलासाचें । शिरावर परवशता नाचे ! ध्रु०
घेरितां सदन ज्वालांनीं । आठवे कशी मेजवानी ?
अवस्था होय दीनवाणी । उठा हो उठा तरी कोणी !
पावलें स्वत्व विनाशाला
सांपडे स्थान आळसाला
घाली दरिद्रता घाला
कराया हनन तिचें, सुखसदन—
मिळाया, चरण धरा हो धरा उद्यमाचें ! शिरावर० १

— ७ —

आर्य माउली नष्ट दशा ही
कशी बये तुजला आली ?
ऐश्वर्य लया गेले, झाली —
मान—धनाची रांगोळी !
जे सत्त्वधीर ज्यांहीं नाहीं लवविली मान—
राखायाला मान दिधले ज्यांनीं प्राण-
परद्वारीं बसले आतां होऊन ते श्वान ! १

— ८ —

सुत खरे जयांची आहे—
तव पदीं माउली भक्ती;

लागती अश्रु ढाळावे—
तुजसाठीं त्या एकांतीं;
कठिण काळ आला पाहीं
देशभक्ति ज्याचे ठायीं
ठरतो तो राज-द्रोही
स्वाऽवना—कराया रणा—जाय त्या जना
भूपती लोटी-मृत्युमुखीं ही नयनिंती. सुत० १

—

— ९ —

पुरे करा बहार—उठोनि व्हा तयार.
विनष्टपारतंत्र्यजीवितांत काय सार ?
परिं अनीतिभार—
करावयास पार—
नकोच चाल्वावया रणांत खड्गघार !
तो सर्व कारभार—
करावयांस, फार—
आहे, आहे—लेखणी हुशार. १

—

पद [चाल—दों दिवसाची......]

— १० —

एकी गेली स्वार्थपरायणवर्तन भरलें चोंहिकडे,
त्या योगानें स्वतंत्रतेचे देशाच्या झालें तुकडे !

अन्नाचें भांडार संपलें हातीं भिक्षापात्र पडे,
लोभ माजला परस्परांचे धरावया धजलों नरडें !
देश बुडें सर्वस्व बुडे परि नेत्र आमुचा ना उघडे ! १

— ११ —

पद [चाल--हे स्वतंत्रते !]

न्यायदेवत । सुजननुतशुचिव्रते ! ध्रु०
तव राज्यीं नीच दुष्ट
मारितात मजा नित्य
भोगितात साधुसंत—हाल संकटे ! १
न्यायें जे धनी साव
त्यास रहाया न ठाव
बसले होऊन राव—चोर भामटे ! २
पर—गुण—गायन भूषण
परसेवन—हितसाधन
उरलें परहित—चिंतन—काम काय तें ! ३
पडलीं सर्वस्व कुसें
भरला अंधार असे
पायवाटही न दिसे—गतिच खुंटते ! ४

× * ×
× ×

---

* या पदाच्या या दोन ओळी व ५ व ६ हीं दोन कडवीं उपलब्ध नाहींत !

घरच्यांना न्यायपथ—क्रमण जाचतें ! ७

दीन लेंकरा आई !

सुचवी युक्ती कांहीं

जेणें पडली पायीं--शृंखला तुटे ! ८

— १२ —

पद [चाल--राम स्मरावा राम]

जन्म सफलता यांत—नराची । जन्म०

जन्म भूमि ही मातृदेवता,

स्वधर्म अपुला तात—

संरक्षावें निशिदिनिं त्यांतें,

शिर घेऊन करांत ! १

श्रेयस्कर झाला निजधर्मी,

सर्वस्वाचा घात—

इंद्रपदास्तवही न धरावा,

परधर्माचा हात । जन्म० ! २

— १३ —

पद

[चाल—जीं जीं कार्ये त्या योग्याच्या]

स्वातंत्र्यास्तव कोण प्राणी सिद्ध न मरणाला ?

धिक्कार असो परवशतेच्या हीन जीविताला !

आर्यभूमि घायाळ जाहली रक्तानें न्हाली—

उठा करा संरक्षण--जन हो तिचें यथाकालीं.
पारतंत्र्यशंखला वाजते पायीं खळखळ ते-
कर्कश रव नायकवे तीचा हृदय विद्ध होतें !
अन्नाची रुचि हरी जल पितां जालिम विष गमतें;
नको नको ही स्थिती बहु बरें मरण तया परतें !
पुत्र खरा जो होय संकटीं जननीचा वाली-
सर त्याची यइ न अरीच्या अगाणित सैन्याला ! १

— १४ —

परतंत्रपण जगती फिरण
त्याहून बरें मरण !
आति दनिपणें अरितें नमण;
त्याहून बरें मरणें !
धराल जरी तरवार करीं,
चिरडील अरी समरीं;
अधमाधमशा पावाल दशा,
बकरीच जगीं दुसरी ! १

---

७१ श्रीशिवगीतें

— १ —

[चाल—सुस्वर सुरुचिर कवन]

शिवगायन गाऊं सप्रेम मानसें-
परवशतामुक्तीचा हाच पथ दिसे. ध्रु०

आर्यावर्तात यवन जाहले बळी
देती यमराजमुखीं गोद्विजां बळी
हिंदु—मंदिर अनेक मिळविलीं धुळी
मशिदी उभवून दिल्या मंदिर—स्थळीं
हिंदुधर्म-नाशाची वेळ पातली
दग्धहृदय होतील न हिंदु मग कसे ? १

आळविला दीनांचा नाथ त्या जनीं
भरतें त्या करुणेचें लोटलें मनीं
अंगें तो सिद्ध होय दीनरक्षणीं
अवतरला शिवरूपें देव या जनीं
रंगावें मनुजें वत्कीर्तिगायनीं
तेणें देशाभिमान—तेणें धर्माभिमान—मानसीं ठसे ! २

शिवरायें समरीं यवनास मर्दिलें
देशाच्यापायीं सर्वस्व वाहिलें
स्वजनांच्या विघ्नसंकटास वारिलें
देशातें धर्मातें फार सुख दिलें
देशास्तव निज सौख्या तुच्छ लेखिलें
कष्टार्जित राजपदीं भूप मग बसे ! ३

घोर युद्ध झालें कल्याणसंगरीं
सांपडली यवनाची कन्यका करीं
जीच्या रूपास नसे जोड भूवरी
न धरी अभिलाष तिचा भूप अंतरीं

परनारी जननीसम गौरवी परी
भूलोकीं ऐसा जन कोणता असे ? ४

———

— २ —

[चाल—ब्यांडची]

श्री शिवसम नरवर खडतर व्रतधर
विरळा जगतीं या !
कुजन-यवन-छलन,-हनन चरण—
कमल—शरण—व्यसन हरण करावया
शिवरूपें सुरवर कीं,
अवतरला भूलोकीं,
जया दया
तद्‌गुण—गायन मोचन—साधन
परवशतेच्या डोहीं ज्याला सीमा नाहीं-तरावया श्री. १

———

७२ मळ्याचीं पदें

— १ —

[चाल—" हा हारे मोरा लचक लचक "]

करितों मी अर्पण तव कवनसुमनमाला चरणाला. ध्रु०
शक्तिहीन दीन लीन तव चरणीं दास,
गणनायक ! यशदायक होइ पामराला. १
भ्रमले विस्मरले जन तव तुज भजनास
कविवचनें लाव तया तत्पथा दयाळा ! २

———

— २ —

[चाल--नमू सुव्रत भगवान्]

तार अम्हांला तार; गणेशा !
तार अम्हांला तार !
निज कृपाछत्र विस्तार—गणेशा० ध्रु०
स्वतंत्रता भूषण जन्माचें—
दुर्दैवानें आम्ही तिजला अंतरलों,
परवशतेच्या डोहामाजीं सांपडलों,
परकीयांचे भारी भारानें खचलों,
निःसार गमे संसार ! गणेशा० !

— ३ —

पद (चाल--ओ जानत प्रीतरीत)

ते मंगल—धाम—नाम वद वाचे
पापातें, तापातें, शापातें
हरितें स्मरण जयाचें—तें०
पूजन अर्चन गणरायाचें—
सौख्य वृद्धिकर साचें;
भावें भजतां हेरंबातें—
लक्ष्मी सदनीं नाचे ! तें० १

— ४ —

(चाल--आले मला आतां अवसान.)

दृढ भक्ति सुधेची खाण—
भक्तिमान्—हो न वाण—
भगवान्—धरा आण—दृढ भक्ति० ध्रु०
भक्ति ज्याची हेरंबाचे पायीं पायीं पायीं,
न्यून त्याला या जगांत कांहीं नाहीं नाहीं नाहीं;
त्याच्या आज्ञेतें प्रमाण, भूतें मानितात जाण
भक्तिमान् हो. न वाण. भगवान् धरा आण;
दृढ भक्ति सुधेची खाण—! १

—

— ५ —

तव चरणी मन जडे गजानन !
तुजविण दुसरें न तया चिंतन ध्रु०
संसृतिसागर तरावयातें,
एक तुझें गुणगायन साधन;
तव पदकमलीं स्थिरले तरले;
मीच कसा उरलों पापी जन? १

—

— ६ —

क्षणभर नसे मनास विसावा
गणवर ! धीर कितीक धरावा ?

संसाराच्या तापें शिणलों–
उद्धारा मज हीनदयाळा !
ठाव मला निज चरणीं द्यावा ! १
हे करुणाकर दीन जनोद्धर !
दासाचा या अतां कृपाळा–
अंत वृथा न पहावा. ! २

———

— ७ —

गणवरा षडरिकदना !
संसृतिपाशीं फसला, विसरलों–
देवा–तव चरणा–अघदहना–सुखसदना ! गण०
संसारीं या सार नसे-दु ख वसे--सौख्यमिषें
दे दे चरणीं थारा मजला तार दीनोद्धार !
जगदाधार यश विस्तार–तार तार तार ! गण० १

———

— ८ —

(स्फटिकांचे ते पदपथ)

इष्ट मित्र कन्या सुत जाया । द्रव्याची केवळ पडछाया ।
यौवन ह जाइल ल्याला । अतिशय दुर्बल मानव–काया.
मृगजल हें भ्रमबुद्बुद केवल । कां भुललास तयाला वायां ?
व्यर्थ पसारा आहे सारा । भज भज मज मनुजा गणराया. १

———

— ९ —

पद [चाल—या हो सज्जन...]

माया-मला भ्रमविते वायां
दयाकरा तुजवीण कोण मज अन्य क्षम ताराया ?
छाया स्वकृपेची गणराया
दीन लीन या दासावर कर पोटीं घे अन्याया.
पाया अर्पण केली काया
ध्यान तुझें मानसा लागलें अन्य सुचे न जना या ! १

— १० —

पद (चाल—श्रीरामिं मना रत होई)

आसरा नरा—गणराय खरा ध्रु०
सद्भावानें विघ्नहराचे—
पाय धरा त्या साध्य करा
भवसिंधु तरा-हा मार्ग बरा
भक्तिबळें वश होय गजानन
भक्ति वरा जी सुलभ—तरा
ध्या स्वर्ग पुरा आणून घरा ! आसरा० १

७३ गोरक्षणपर पदें

— १ —

तुम्हां तो देवो सौख्य हरी !
आवडीनें गोपवेषें स्वतनु मंडित जो करि-तुम्हां० ध्रु०
मंजु मुरली वाजवी जो गोकुलांचें मन हरी
वेणुनादें जणु हर्षें अमृत वर्षे त्यावरी;
वंशयष्टी घे करीं जो कृष्ण कंबल पांघरी
धेनु—सेवा करी अंगें लताकुंजा भीतरी;
दर्भ चारी नीर पाजी पाडसांतें जो करीं. तुम्हां० १

———

—२—

धेनूचा प्रतिपाळ-करा हो धेनुचा प्रतिपाळ ध्रु०
धेनु जगाची मातृदेवता वृषभ तियेचें बाळ. १
वृषभ धनी शेतीचे तीची त्यांवांचून आबाळ. २
गरिब धुळीस मिळाले—झालें भाग्यवंत कंगाल ! ३

———

— ३ —

सत्पुत्र हें नाम देती जगीं त्यास
देवापरी मातृसेवा करीं अन्य चित्तांतरी
जो घरीना कधीं ध्यास ! ! सत्पुत्र०
मानोनिया गाय ही आपुली माय
देतां तिचा काय कैसा कसायास ! ! सत्पुत्र० १

— ४ —

दिसेना आज गोमाते जगीं कोणी तुला वाली !
बसोनी घाव रक्तानें तुझी काया बघे न्हाली !
तुझ्यासाठीं रणीं ज्यांनीं दिल्या प्राणाहुती मातें—
कुळें त्या आर्यवीरांचीं गमे गेलीं विनाशातें ! ॥ १ ॥

———

— ५ —

मनुज धेनूस जो रक्षी जसा स्वप्राण—
तयाचे नित्यशा होवो जगीं कल्याण !
नसो त्या वाण—मिळो सन्मान—धनाची खाण
समस्तांच्या मुखीं खेळो, विनायकगान* ॥ १ ॥

———

परिशिष्ट अ.

हिरकणी

[प्रस्तुत पुस्तकाच्या १५ पृष्ठांवर विनायकाची ‘ हिरकणी ’ ही अपूर्ण कविता छापली आहे. ही कविता कवीचे पुतणे रा. रा. ना. वि. करंदीकर यांनीं यथामति पूर्ण केली आहे. रा. नारायणरावजींचा काव्य-लेखनाचा हा प्रथमच प्रयत्न असल्याकारणानें ती वठावी तशी वठलीं नाहीं. असें असतांहि ती परिशिष्टरूपानें प्रस्तुत पुस्तकास जोडिली आहे. हेतु इतकाच कीं, वाचकांना हिरकणीची गोष्ट थोडक्यांत कळावी.]

वृत्त—दिंडी

गोपनारी हिरकणी गडा गेली—

* कित्येकांचे तोंडीं ‘ कवीचें गान ’ असाहि पाठभेद आहे.

दूध घालाया; परत आणि निघाली;
पायथ्याशीं तें वसे तिचें गाव,
घरीं जाया मन घेइ फार धांव. ७

घरीं तान्हें तें ठेवियले होतें,
तया घ्याया उत्कंठ बहुत हो ते;
म्हणुनि उचली ती झपझपां पदातें,
परी दुर्दैवें उशिर होय तीतें ! ८

शिवप्रभुचा निर्बंध एक होता,
तोफ व्हावी अस्तास सूर्य जातां;
सर्व दरवाजे बंद अचुक व्हावे,
कुठें कोणां जाऊं न येउं द्यावें ! ९

येइ काकुळती हिरकणी बिचारी,
अश्रु बालास्तव रडुनि ढाळि भारी;
जरी सैनिकमन विरघळें दयेनें,
कोण राजाज्ञाभंग करूं जाणे ? १०

सर्व दरवाजे फिरुनि परत आली,
तिला भेटेना तेंथ कुणी वाली !
"कोण पाजिल तरि तान्हुल्यास आतां"
विचारें बहु दुःख होय चित्ता. ११

कोण घालिल घुटि भरुनि टाळु चोजीं ?
कोण अंगाई करिल त्यासि आजीं ?
कोण बाई बैसेल पाळण्याशीं,

जरी नाहीं मी तेथ त्याजपाशीं. १२
खिन्न होई या करुनि विचारांना,
मनीं पार्थी गोपाळ गोपराणा !
वदे 'जाया सामर्थ्य मला देई,
करीं धरुनी भगिनीस घरीं नेई.' १३
दयासागर हरि त्यास आठवून,
हृदयवांछित पावे न कोण दीन ?
मातृहृदयाला आडवून राही,
असें संकटही कोणतेंच नाहीं ! १४
मार्ग सुचला आनंद फार झाला,
निघे वेगे मग घरीं जावयाला;
नसे रक्षक यद्रक्षणार्थ ऐसा.
एक होता पथ रायगडीं खासा ! १५
भला तुटलेला कडा उंच नीट,
तळीं जाया उतरती फार वाट;
पाय चुकतां निश्चित मृत्यु येई,
परी माता ती तेथुनीच जाई ! १६
उतरूं लागे मन घरीं वेधलेलें,
शुद्ध नाहीं जरि तनुस लागलेले;
अंग खरचटलें वस्त्र फाटलेलें,
अशा वेषीं ती घराप्रतीं चाले ! १७

घट्ट पोटाशीं धरुनि बालकातें,
चुंबनांनीं संत्रस्त करी त्यातें,
हर्ष झाला विसरली संकटातें,
करीं साहस माता न कोणतें तें ? १८

वृत्त घडलें शिवभूपकर्णि जातां,
वदे आनंदे ' धन्य धन्य माता ! '
कड्यावरतीं त्या बुरुज बांधियेला,
नांव दिधलें ' हिरकणी बुरुज ' त्याला. १९
